

Het ontstaan van de stadsrechttoorkonden van Haarlem, Delft en Alkmaar

Jaap Kruisheer

Mit Zusammenfassung in deutscher Sprache

Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van
Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 130

Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij
Amsterdam/Oxford/New York, 1985

Aanvaard Best. Letterkunde 8/4/85

ISBN 0-4448-5639-0

Inhoud

Woord vooraf 5

Inleiding 7

Stand van het onderzoek 7; voortzetting van het onderzoek 12.

I Overlevering, samenstelling en redactie van de drie stadsrechoorkonden 15

Haarlem Overlevering 15; samenstelling 25; redactie 29. Samenvatting 30.

Delft Overlevering 31; samenstelling 36; redactie 37. Samenvatting 39.

Alkmaar Overlevering 39; samenstelling 43; redactie 43. Samenvatting 45.

II Het ontstaan van de drie stadsrechoorkonden 47

Haarlem 47

Delft 53

Alkmaar 56

Slotopmerkingen 59

Zusammenfassung in deutscher Sprache 63

Lijst van verkort aangehaalde werken 77

Bijlage I Concordantietabel van de nummering van de corresponderende artikelen in de Brabantse stadsrechten en in de van het stadsrecht van 's Hertogenbos afgeleide dertiende-eeuwse Hollandse stadsrechten 83

Bijlage II Vergelijkende tabel van de volgorde van de artikelen in de stadsrechten van Haarlem, Delft en Alkmaar 88

Bijlage III De groepering van de losse toevoegingen in het ontwerp van het stadsrecht van Haarlem en van de daarmee corresponderende artikelen in de stadsrechten van Delft en Alkmaar 90

Bijlage IV *Begin en slot van de stadsrechoorkonde van Haarlem (versies-BB en -AA van het ontwerp; eerste en tweede origineel; middelnederlandse vertaling) 91*

Bijlage V *Stamboom van de Hollandse tak van de Leuven-Bosse stadsrechtenfamilie 94*

Woord vooraf

Dit onderzoek is, evenals mijn eerder verschenen overeenkomstige onderzoek van de oudste Zeeuwse stadsrechttoorkonden, tot stand gekomen in het kader van de bewerking van het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*. Al eerder deed ik over de resultaten van een en ander enige mededelingen. Een eerste keer was op 7 juni 1980 in de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, tijdens een symposium gewijd aan enkele aspecten van de beoorkonding van stadsrechten en rechtsverlening aan niet-stedelijke instellingen in Holland en Zeeland in de dertiende eeuw. Een tweede keer was op 16 oktober 1983 in de kring van Amsterdamse medievisten. De gedachtenwisselingen die bij die twee gelegenheden op mijn mededelingen volgden, hebben mijn inzicht in het onderzochte verdiept en daardoor bijgedragen aan de kwaliteit van de resultaten van mijn onderzoek. Hetzelfde geldt voor de kritische opmerkingen, die enige vakgenoten op mijn verzoek bij de uiteindelijk te publiceren versies maakten. Mijn hartelijke dank daarvoor gaat uit naar dr. M.P. van Buijtenen, prof. dr. C. van de Kieft en dr. A.C.F. Koch, leden van de begeleidingscommissie voor het *Oorkondenboek*, en naar mijn vrienden dr. Peter Henderikx, drs. Gerrit van Herwijnen en drs. Ellen Palmboom. Mevrouw Renate Baessler was zo vriendelijk het Duits van de samenvatting te verbeteren.

Jaap Kruisheer

Inleiding

STAND VAN HET ONDERZOEK

De totstandkoming van de stadsrechten van Haarlem, Delft en Alkmaar en van de oorkonden, uitgevaardigd door graaf Willem II van Holland (1234–1256) waarin die zijn vervat¹, is waarschijnlijk het intensiefst bestudeerde onderwerp uit het Hollandse oorkondenwezen van de dertiende eeuw. Elders heb ik getracht de onderscheidene onderzoekingen die er aan zijn gewijd, samen te vatten en de resultaten kritisch te wegen². Hier kan ik er mee volstaan alleen datgene weer te geven dat voor de door mij beoogde voortzetting van het onderzoek van belang is.

Echtheid Alle drie de stadsrechtsoorkonden zijn echt. De onderzoekingen van Brandt en Oppermann, die stelden dat het vervalsingen van omstreeks de jaren 1273–1274 zouden zijn³, zijn overtuigend gewraakt door Huizinga, Koebner en Meilink⁴. Camps meende laatstelijk dat de Haarlemse beoorkonding in haar overgeleverde gedaante niet op het in de datering aangegeven tijdstip maar eerst in de vijftiende eeuw is ontstaan, door natekening van de originelen die thans niet meer voorhanden zouden zijn⁵. Die opvatting heb ik eerder weerlegd⁶. Het debat over de echtheid van de stadsrechtsoorkonden van Haarlem, Delft en Alkmaar kunnen we als afgesloten beschouwen.

Uitwendige kenmerken De Haarlemse en de Delftse stadsrechtsoorkonden zijn in origineel overgeleverd. De twee oorkonden van dezelfde datum

¹ Kruisheer, *OHZ*, II, nrs. 672–673 (1245 nov. 23, voor Haarlem), 680 (1246 apr. 15, voor Delft) en 1009 (1254 juni 11, voor Alkmaar).

² Kruisheer, *OHZ*, II, kopnoot bij nr. 672–673.

³ Brandt, *Hollandse stadsrechten*; Oppermann, *Hollandsche stadsrechten*. Brandt heeft zich naderhand van zijn bovengenoemde onderzoek gedistancieerd; zie Hugenholtz, 'Bella dipl. Brandtiana', p. 4.

⁴ Huizinga, 'Noodwendig vertoog'; Koebner, 'Nordholländisches Städtewesen'; Meilink, 'Stadsrecht Haarlem'. Het artikel van Koebner is merkwaardigerwijs niet eerder in Nederland opgemerkt.

⁵ Camps, 'Stadsrecht Haarlem'. Dat onderzoek was bedoeld als een partiële correctie van een eerder onderzoek van dezelfde auteur (Camps, *Stadsrechten Willem II*), waarover nader hierna.

⁶ Kruisheer, *OKGH*, p. 45 noot 44.

die ieder een gedeelte van het Haarlemse stadsrecht bevatten – op deze opmerkelijke verdeling over twee oorkonden komen we nog terug – zijn door één hand geschreven. Dat deze hand ook de Delftse oorkonde zou hebben geschreven, zoals Brandt heeft betoogd⁷, is onjuist; de hand van het Delftse stuk is een andere dan die van de twee Haarlemse originelen⁸. Geen van beide handen kennen we uit andere stukken⁹. Hierdoor is een stellige identificatie van die handen als behorende tot het personeel van de oorkonder dan wel de belanghebbenden, vrijwel uitgesloten¹⁰. De hand die de Haarlemse oorkonden in het net schreef is, zo heeft Camps in zijn aanvankelijke onderzoeken aannemelijk gemaakt, in Frankrijk geschoold of door het schrift van de Franse koninklijke kanselarij beïnvloed¹¹.

De zegels van de stadsrechoorkonden voor Haarlem zijn afdrucken van het stempel dat graaf Willem II met zekerheid van 1243 tot 1246 in gebruik had; ze zijn vervaardigd uit groen was dat tot in het jaar 1246 ook voor de bezegeling van andere grafelijke oorkonden werd toegepast¹². Het zegel van de Delftse oorkonde is verloren gegaan.

De opvallende vorm van uitvaardiging van het Haarlemse stadsrecht, te weten door verdeling van de tekst over twee oorkonden, is door Huizinga even overtuigend als nuchter verklaard door de veronderstelling dat het blad perkament dat voor het netschrift bestemd was, vol raakte voordat de hele tekst er op stond, hetgeen voortzetting op een tweede blad noodzakelijk maakte. Om de twee gedeelten van de keur dezelfde rechtskracht

⁷ Brandt, *Hollandse stadsrechten*, p. 5–7. Brandts eveneens foutieve opvatting (a.w., p. 10–11, 25–26) dat die hand ook oorkonden van graaf Floris V voor de abdij Leeuwenhorst d.d. 1274 heeft geschreven, laat ik hier buiten beschouwing, evenals de mening van Oppermann, *Hollandsche stadsrechten*, p. 1–3, als zouden de Haarlemse en de Delftse stadsrechoorkonden geschreven zijn naar verloren voorbeelden van éénzelfde hand die ook een oorkonde voor de abdij van Rijnsburg d.d. 1246 schreef. Vgl. Kruisheer, *OKGH*, p. 44–46, en Kruisheer, *OHZ*, II, kopnoot bij nr. 672–673.

⁸ Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 188–189; Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 24–26, 33–49.

⁹ Kruisheer, *OKGH*, p. 44–46.

¹⁰ Kruisheer, *OKGH*, p. 29–30. Overigens is het in zulke gevallen waarschijnlijker dat het destinatarishanden dan handen van grafelijke functionarissen ('kanselarijhanden') betreft; a.w., p. 46–47.

¹¹ Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 39–45.

¹² Kruisheer, *OKGH*, p. 470 (vgl. p. 54), zegel nr. 38. Een eerder zegel van graaf Willem II (aldaar nr. 37) was zeker tot 1242 sept. 18 in gebruik; de verkiezing van de graaf tot (tegen-)koning op 1247 okt. 3 was de aanleiding tot het in gebruik nemen van een nieuw zegel (aldaar nr. 39). De argumenten van Brandt, *Hollandse stadsrechten*, p. 9–10, en van Opperman, *Hollandsche stadsrechten*, p. 3–4, op grond waarvan die auteurs concludeerden dat het zegel aan de kleine Haarlemse stadsrechoorkonde (dat van de grote kenden zij niet) een latere nabootsing zou zijn, zijn weerlegd door Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 49–53. De latere opvatting van Camps, 'Stadsrecht Haarlem', p. 294–295, dat het afgietsels uit de vijftiende eeuw zijn, is ongefundeerd. Over de kleur van het zegelwas, zie Kruisheer, *OKGH*, p. 59–61.

te geven, dienden beide de kenmerken van een complete oorkonde mee te krijgen¹³.

Inwendige kenmerken Over de identiteit van degenen die de stadsrechten en de oorkonden waarin ze vervat zijn redigeerden, is met behulp van de klassieke methode weinig met zekerheid te zeggen¹⁴. De oorkondeformules van de Haarlemse uitvaardiging zijn gesteld in bewoordingen die kenmerkend zijn voor de grafelijke *clericus* Daniel¹⁵. Dit aantoonbare aandeel van grafelijk personeel in de totstandkoming van oorkonden was evenwel van incidentele aard. In 1245 beschikte de graaf nog niet over een administratief apparaat dat als kanselarij kan worden aangeduid. Dit laatste geldt ook voor het tijdstip enkele maanden later waarop de Delftse stadsrechoorkonde werd uitgevaardigd¹⁶, welk stuk géén identificeerbare dictaatkenmerken vertoont. Ten tijde van de uitvaardiging van de stadsrechoorkonde voor Alkmaar bezat de oorkonder, die inmiddels rooms-koning was geworden, weliswaar een regelmatig functionerende kanselarij, maar of deze instelling in de vervaardiging van de Alkmaarse oorkonde een aandeel had, kunnen we evenmin vaststellen¹⁷.

We mogen nogal karig zijn ingelicht over de personen die de drie stadsrechoorkonden redigeerden, van hun werkwijze zijn we iets beter op de hoogte. Huizinga heeft aangetoond dat het stadsrecht van Haarlem voor een aanzienlijk deel is ontleend aan het stadsrecht van 's Hertogenbos; later heeft Camps de bewijzen daarvoor belangrijk vermeerderd¹⁸. De Bosse rechtsoptekening die voor het stadsrecht van Haarlem model stond, is weliswaar niet overgeleverd, maar kan tot zekere hoogte gereconstrueerd worden. Uit een vergelijking van het stadsrecht van Haarlem met enerzijds het oudste stadsrecht van Den Bos, daterend van omstreeks mei 1195 en bekend uit een weergave van omstreeks 1231, en anderzijds een vermeerderde heruitvaardiging ervan uit het jaar 1284, blijkt dat er een versie

¹³ Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 98–99 (297). De kritiek van Brandt, *Hollandse stadsrechten*, p. 5, 32–34, en van Oppermann, *Hollandsche stadsrechten*, p. 17, is weerlegd door Huizinga, 'Noodwendig vertoog', p. 7–8, door Koebner, 'Nordholländisches Städtewesen', p. 175, en door Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 76.

¹⁴ Over de 'klassieke' methode voor het identificeren van de dictatores, zie Kruisheer, 'Anfertigung', in het bijzonder p. 259–262.

¹⁵ Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 13–15; Kruisheer, *OKGH*, p. 95–97.

¹⁶ Kruisheer, *OKGH*, p. 180–181.

¹⁷ Kruisheer, *OKGH*, p. 181–182; Hägermann, *Urkundenwesen Wilhelms von Holland*, p. 29–40. De toewijzing aan de koninklijke *protonotarius* Arnoud door Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 28–29, heb ik weerlegd; Kruisheer, *OKGH*, p. 100. Volgens Hägermann, a.w., p. 157, zou het dictaat beïnvloed zijn door de kanselarijkracht WF (door mij aangeduid als H; Kruisheer, *OKGH*, p. 90), maar deze mening is ongefundeerd; vgl. Kruisheer, 'Anfertigung', p. 280–293.

¹⁸ Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 86–101 (287–299); Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 53–62; Camps, 'Stadsrecht Den Bosch', p. 459–463. Zie p. 83–87, bijlage I, Concordantietabel van de nummering van de corresponderende artikelen.

van het Bosse recht daterend van tussen die twee uitvaardigingen in heeft bestaan waar het stadsrecht van Haarlem op is gebaseerd¹⁹. Het recht van Den Bos behoort tot het zogeheten Leuvense of Leuven-Bosse recht, een groeiend samenstel van rechtsregels dat van de tweede helft van de twaalfde eeuw tot in de veertiende eeuw aan tal van bestaande en nieuw gestichte nederzettingen in Brabant werd toegekend. Optekeningen daarvan, in het jaar 1211 en later uitgevaardigd ten gunste van een aantal van die nederzettingen, zijn in belangrijke mate gelijklopend. Ze dragen bij tot de reconstructie van het stadsrecht van 's Hertogenbosch zoals dat in 1245 luidde. Bovendien versterken ze het bewijs van de Bosse herkomst van een groot gedeelte van dat van Haarlem²⁰. Naast bestanddelen waarvan vaststaat dat ze aan het recht van Den Bos zijn ontleend, bevat het stadsrecht van Haarlem een aantal bepalingen waarvan de herkomst niet zeker is. Sommige onderzoekers beschouwen ze als tot stand gekomen bij gelegenheid van de stadsrechtverlening aan Haarlem, andere als geheel of ten dele ontleend aan andere rechtsoptekeningen dan die van Den Bos, of aan Bosse rechtsbronnen die ons niet zijn overgeleverd²¹.

De stadsrechten van Delft en Alkmaar zijn op hun beurt afgeleid van het stadsrecht van Haarlem²². Ze geven de bepalingen die het Haarlemse stadsrecht aan het recht van Den Bos had ontleend, in dezelfde volgorde weer. Beide ook nemen vrijwel alle Haarlemse toevoegingen over, zij het ieder in een wat afwijkende rangschikking. Het stadsrecht van Delft kent daarbij enige nieuwe bepalingen. De Alkmaarse tekst volgt doorgaans trouw de formulering van het Haarlemse voorbeeld, maar de Delftse werkt haar stilistisch enigszins om. Er zijn evenwel enkele kenmerken die met de aangeduide moeder-dochterrelatie van de Haarlemse, de Delftse en de Alkmaarse stadsrechten in strijd lijken te zijn. Ze betreffen de uiteenlopende rangschikking van de Haarlemse toevoegingen en ook varianten in de

¹⁹ Camps, 'Stadsrecht Den Bosch', p. 463. Het oudste stadsrecht van Den Bosch: Camps, *ONB*, I-1, nr. 77, ad [ca. 1185], laatmiddeleeuwse vertaling van een in 1231 of kort daarvoor opgetekende weergave; over de datering van de uitvaardiging: Van Uytven, 'Recht Leuven en 's-Hertogenbosch' (1982), p. 17-26. De heruitvaardiging van 1284: Camps, *ONB*, I-1, nr. 399 (1284 jan. 31). Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 88-148 (289-341), kende van het stadsrecht van Den Bosch alleen de nederlandse heruitvaardiging van 1330, recentste editie thans bij Van der Heyden en Mulder, *Handvesten*, p. 44-51 (1330 jan. 11). Vgl. bijlage I.

²⁰ Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 88-148 (289-341); Van Uytven, 'Recht Leuven en 's-Hertogenbosch' (1982), p. 25-28, 46-59. Vgl. hierna p. 83-87, bijlage I.

²¹ Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 100-101 (298-299) (maar de meeste van de daar genoemde artikelen zijn blijkens het gereconstrueerde stadsrecht van Den Bosch, dat Huizinga niet kende, daaraan ontleend); Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 204-212 (invloed van Zeeuws, met name Zieriksees recht); Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 57-62, 71 (deels ontleening aan niet overgeleverde Bosse optekeningen, deels redactie ad hoc).

²² De Geer, 'Opkomst steden', p. 39-45, 47; Pols, *Westfriesche stadsrechten*, I, p. 16; Telting, 'Verleening stadrechten', p. 14; Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 44-45, 83-86, 99 (253-254, 285-287, 297-298). Vgl. bijlage I.

bewoordingen. Zo merkte reeds Huizinga op dat in de Delftse tekst een eerste reeksje van die toevoegingen zodanig is geplaatst dat een logische opeenvolging in de van oorsprong Bosse artikelen, die in het Haarlemse stadsrecht door die toegevoegde artikelen was verbroken, weer wordt hersteld. De Delftse tekst lijkt hierdoor nauwer bij de Bosse dan bij de Haarlemse tekst aan te sluiten. Huizinga en Meijers hebben gepoogd dit probleem op te lossen door te stellen dat een herstel van die opeenvolging voor de hand moet hebben gelegen. Iedereen die de Haarlemse keur onder ogen krijgt zou het immers duidelijk moeten zijn dat de inhoudelijke samenhang door die invoeging verstoord is. Deze plaats zou daarom juist als een bewijs van de afhankelijkheid van het Delftse stadsrecht van het Haarlemse kunnen gelden²³. Dit argument overtuigt allerminst.

Overeenkomstige problemen komen voort uit de formuleringsvarianten. Een voorbeeld: de stadsrechten van Haarlem en Alkmaar kennen de bepaling dat een burger die weigert de gemeente bij te staan tegen vreemdelingen die het op de stedelijke rechtsorde hebben gemunt, beboet wordt met een pond en voor de duur van een jaar zijn burgerrecht verbeurt²⁴. In de Haarlemse oorkonde staat in dat artikel een fout, er is daar sprake van *Quicumque vero oppidanus non iuraverit universitatem ---*²⁵. Het woord *iuraverit*, dat hier geen zin geeft, berust kennelijk op een mislezing. Bedoeld is natuurlijk *iuvaverit* of een andere vorm van *iuvare*. De Alkmaarste tekst is hier met *iuvaret* correct en zou dus niet op de Haarlemse gebaseerd kunnen zijn²⁶. Meilink heeft voor de problemen van deze soort naar een oplossing gezocht vanuit de feitelijke totstandkoming van de optekeningen. Door te veronderstellen dat het stadsrecht van Delft niet van dat van Haarlem is afgeleid maar dat beide op een zelfde voorbeeld, vermoedelijk een ontwerp-stadsrecht, teruggaan, meende hij zowel hun onderlinge discrepanties als hun grote mate van gelijkkluidendheid te kunnen verklaren²⁷. Belangrijke elementen van deze zienswijze zijn overgenomen door Camps. De drie stadsrechten zouden onafhankelijk van elkaar zijn ontstaan, te weten die van Haarlem en Alkmaar naar een gemeenschappelijk concept gebaseerd op een stadsboek met rechtsoptekeningen uit 's Hertogenbos, en dat van Delft naar een andere dergelijke Bosse optekening²⁸.

Op deze verklaring van Meilink en Camps valt iets af te dingen. Een

²³ Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 99 (297–298); Meijers, bespreking van Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 241–242. Vgl. Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 191, dergelijk argument met betrekking tot de relatie van de stadsrechten van Haarlem en Alkmaar.

²⁴ Kruisheer, *OHZ*, II, nr. 672–673 art. 65; nr. 1009 art. 62.

²⁵ De Geer, 'Opkomst steden', p. 367 noot 1; Oppermann, *Hollandsche stadsrechten*, p. 4; Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 63. Ten onrechte meende Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 182, dat het origineel hier *iuvaverit* leest.

²⁶ Camps, t.a.p.

²⁷ Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 202–203.

²⁸ Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 63–71.

eerste bezwaar is reeds door Meijers geformuleerd²⁹. De gelijkenis tussen het stadsrecht van Delft en dat van Haarlem is in een aantal opzichten zo overweldigend dat de door Camps aangevoerde argumenten voor de onafhankelijkheid van het eerstgenoemde ten opzichte van het laatste niet overtuigen. Vrijwel alle Haarlemse toevoegingen staan ook in de Delftse tekst; wanneer de Haarlemse en de Delftse bepalingen onderling verschillen, is er nooit overeenstemming van de Delftse met de Bosse optekeningen, maar tussen de Haarlemse en de Bosse komt in zulke gevallen wél overeenstemming voor. Ik deel de opvatting van Meijers dat het stadsrecht van Delft – en hetzelfde geldt voor dat van Alkmaar – als afgeleid van het stadsrecht van Haarlem moet blijven gelden.

Een tweede bezwaar, dat de oudere onderzoeken evenzeer als die van Meilink en Camps geldt, is dat elk van de drie Hollandse stadsrechten wordt gezien als een tekst waarvan als het ware a priori maar één versie kan bestaan. De Brabantse voorbeelden zouden pluriforme optekeningen zijn geweest maar de Hollandse stadsrechten worden beschouwd als ieder uitsluitend bestaande uit de tekst zoals we die kennen uit het origineel of, in het Alkmaarse geval, uit de daarvan overgeleverde afschriften. De mogelijkheid dat de afwijkingen van de Delftse en de Alkmaarse teksten ten opzichte van de Haarlemse tekst verband houden met het bestaan van andere versies van het stadsrecht van Haarlem dan die welke we uit de overgeleverde uitvaardiging ervan kennen, lijkt tot nu toe niet te zijn overwogen. Of zulke versies zijn overgeleverd, is dan ook nooit onderzocht. Hetzelfde geldt ten aanzien van de Delftse en de Alkmaarse stadsrechten³⁰.

Dit brengt mij tot een derde en laatste punt van methodologische kritiek. Alle tot nu toe gepubliceerde onderzoeken naar het ontstaan van de stadsrechtsoorkonden van Haarlem, Delft en Alkmaar zijn ondernomen zonder voorafgaand onderzoek van de gehele overlevering van die teksten³¹.

VOORTZETTING VAN HET ONDERZOEK

Het voortgezette onderzoek naar de totstandkoming van de drie stadsrechtsoorkonden dat ik thans ter hand neem, begint voor elk van de drie

²⁹ Meijers, bespreking van Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 238–239.

³⁰ Oppermann, *Hollandsche stadsrechten*, p. 4–5, liet Meilink enkele plaatsen uit het stadsrecht van Alkmaar zoals overgeleverd in twee veertiende-eeuwse afschriften uit de grafelijke kanselarij met elkaar vergelijken (het betreft Kruisheer, *OHZ*, II, nr. 1009, afschriften C en D). De daar geconstateerde varianten strekten Oppermann slechts tot bevestiging van zijn opvatting dat de tekst waarop die afschriften waren gebaseerd, een schijnbaar origineel moet zijn geweest.

³¹ Camps, 'Stadsrecht Haarlem', p. 297–303, die de overgeleverde uitvaardiging als een vijftiende-eeuwse natekening beschouwde, reconstrueert de 'authentieke tekst' door een aantal afschriften bijeen te brengen en te vergelijken. De hem bekende afschriften vertegenwoordigen echter maar een willekeurige greep uit de totale overlevering van de Haarlemse stadsrechtsoorkonde die de auteur bovendien ontoereikend onderzoekt.

inderdaad met een onderzoek van haar overlevering. Daartoe zijn we thans op de best denkbare wijze in de gelegenheid doordat met het oog op de editie van de drie stadsrechten in het nieuwe *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*³² alle voorhanden overleveringsvormen voor het eerst bijeen zijn gebracht, dus behalve de originelen ook de afschriften, de vertalingen en de oude drukken. We citeren ze, evenals de oorkonden zelf, met behulp van de aanduidingen die ze in die editie dragen – de oorkonden met hun volgnummer, de afschriften met hoofdletters, de drukken met kleine letters. Ook de aldaar toegepaste indeling van de keuren in artikelen en de nummering daarvan volgen we hier (zie p. 83–87, bijlage I). Uit het onderzoek van de overlevering vloeit in alle drie de gevallen als vanzelf dat van de samenstelling en de redactie van de teksten voort. Een en ander heeft uiteraard een sterk analytisch karakter. Uit de brokken en het gruis dat dit eerste hoofdstuk oplevert, zal ik in een tweede hoofdstuk bij wijze van tegenwicht een samenhangend beeld van de totstandkoming van de drie stadsrechoorkonden zien samen te stellen.

Dit onderzoek is een diplomatisch onderzoek. Het richt zich op de formele aspecten van de oorkonden en gaat op hun inhoud slechts in voor zover dat voor het vormonderzoek vereist is. Voorts blijft het vrijwel beperkt tot de inwendige kenmerken van de drie stadsrechoorkonden. Deze beperking is een pragmatisch uitvloeisel van de hiervóór weergegeven stand van het onderzoek. Over de uitwendige aspecten valt nu eenmaal weinig aan de bestaande opvattingen toe te voegen of te wijzigen. De nog niet opgeloste problemen betreffen voornamelijk de tekstuele relaties tussen de drie stadsrechoorkonden.

Een andere beperking daarentegen heb ik zelf gekozen. Bij de confrontatie van de onderscheidene overleveringsvormen van elk der drie teksten en van die drie onderling, laat ik al te subtiele varianten buiten beschouwing. Bij voorbeeld, wanneer we in het origineel van de Delftse stadsrechoorkonde de vorm *convenitur* aantreffen tegen *conveniatur* op de corresponderende plaats in afschrift B van die tekst en in alle overleveringsvormen van de Haarlemse moederkeur³³, dan ontlene we daaraan geen argument met betrekking tot de onderlinge relatie van die teksten c.q. afschriften. In de bestaande literatuur worden tal van dergelijke varianten aangehaald. Vaak gaat het om uiteenlopende tijden en/of wijzen van werkwoorden³⁴. In het geciteerde geval van *convenitur/conveniatur* betreft het een verschil van één letter, soms is het mogelijkwerwijs een kwestie van niet meer dan een

³² Kruisheer, *OHZ*, II, nrs. 672–673, 680, 1009.

³³ Nr. 680 art. 11; nr. 672–673 art. 14.

³⁴ Nr. 672–673 art. 9 *obtinuit*, nr. 1009 art. 8 *obtinebit* (Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 193); nr. 672–673 art. 40 *devoluitur*, nr. 1009 art. 40 *devolvetur* (Brandt, *Hollandse stadsrechten*, p. 28); nr. 672–673 art. 44, laatste zin *obtinuit* origineel [en enkele afschriften], *optinuerit* in een aantal andere (Camps, 'Stadsrecht Haarlem', p. 302); nr. 672–673 art. 62 *confirmaverint* origineel, *confirmaverunt* afschriften (Camps, t.a.p.).

afkortingsteken³⁵. Met zulke minieme varianten lijkt men gauw meer te willen aantonen dan mogelijk is. We leggen ze daarom terzijde, maar dat is natuurlijk alleen toegestaan indien daardoor geen argumenten worden geëlimineerd tegengesteld aan die welke we aan wèl toegelaten varianten ontlenen. Hier heb ik van geval tot geval op gelet.

Met de termen stadsrecht en (stads)keur duiden we de reeks rechtsregels aan zoals die, meestal blijkens een overgeleverde optekening ervan, in een bepaalde stad van kracht waren; met stadsrechttoorkonde, de oorkonde waarin de tekst van zo'n optekening is opgenomen.

³⁵ Nr. 672–673 art. 44 *obtinuit/optinuerit* (zie noot 34; de schrijfwijze *ob-* dan wel *op-* is uiteraard ten enenmale irrelevant). — Vaker dan eens brengt dit soort varianten de critici tot schoolmeesterij, de middeleeuwse scriptores krijgen dan standjes voor hun taalgebruik: Brandt, *Hollandse stadsrechten*, p. 28 (nr. 672–673 art. 40 *secundum quod, intra en quod ad* 'fout', nr. 1009 art. 40 *secundum quam, infra en ad* 'goed'); Oppermann, *Hollandsche stadsrechten*, p. 4–5 (nr. 672–673 art. 22–23, nr. 1009 art. 32–33 *iustitarius* 'goed', *iustarius* 'fout'); Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 68 (nr. 672–673 art. 50, nr. 1009 art. 49 *quorum alter* zou *eorum alter* behoren te zijn); Camps, 'Stadsrecht Haarlem', p. 302 (nr. 672–673 art. 34 *primo, secundo, tercio* 'nog te tolereren' maar *primo, secundo et tercio* 'goed'; art. 44 *obtinuit* 'fout', *optinuerit* 'goed'; art. 62 *confirmaverint* 'fout', *confirmaverunt* 'goed'). Soms berusten zulke betuttelende opmerkingen op foutieve lezing; in nr. 672–673 art. 22 staat niet *si quis extraneus*, hetgeen volgens Camps, t.a.p., 'nog te tolereren' zou zijn, maar *si quis extraneorum*.

I *Overlevering, samenstelling en redactie van de drie stadsrechoorkonden*

HAARLEM

Overlevering De overlevering van het stadsrecht van Haarlem van 23 november 1245 is omvangrijk en veelvormig. De twee oorkonden door middel waarvan het werd uitgevaardigd en die ieder een gedeelte ervan bevatten, zijn beide in origineel voorhanden¹. Ze zijn in het latijn gesteld. Van ieder van die twee is een aantal afschriften uit de veertiende eeuw en later overgeleverd². Daarnaast beschikken we over een aantal afschriften, eveneens daterende uit de veertiende eeuw en later, die de keur weergeven als was die niet verdeeld over twee oorkonden, maar ongedeeld in één enkele oorkonde verleend; deze laatste tekstweergave kent zelf weer twee versies, die we naar de oudst overgeleverde afschriften ervan, AA en BB noemen³. Van de oorkonde met het eerste gedeelte van de keur bestaat een zestiende-eeuwse vertaling in het nederlands⁴. Van de ongedeelde tekst beschikken we over een middelnederlandse vertaling die is overgeleverd in afschriften uit de vroege vijftiende eeuw en later⁵.

Van de meeste van deze overleveringsvormen kunnen we de onderlinge relatie zonder veel moeite vaststellen. De afschriften van de uitvaardigingen in twee oorkonden geven inderdaad de teksten van de originelen weer, en de vertaling van de oorkonde met het eerste gedeelte van de keur alsmede die van de in één oorkondetekst vervatte ongedeelde keur stemmen met de respectieve latijnse teksten daarvan overeen. Alleen van de latijnse oor-

¹ Nr. 672 A en nr. 673 A.

² Nr. 672–673, afschriften B tot en met P, respectievelijk afschriften Q tot en met Z.

³ Nr. 672–673, afschrift AA, in de in 1325 aangelegde verzameling *Pauca collecta* in het archief van de graven van Holland (met het van dat afschrift afgeleide afschrift II), respectievelijk afschrift BB, in het oudst overgeleverde privilege- en keurboek van de stad Haarlem geheten *dat ruychghe bouck*, daterende uit 1412–1414 (met de daarvan afgeleide afschriften CC tot en met HH).

⁴ Nr. 672–673, afschrift JJ met de daarvan afgeleide afschriften KK tot en met RR. Van de oorkonde met het tweede gedeelte van de keur is geen vertaling in handschrift overgeleverd.

⁵ Nr. 672–673, afschriften SS tot en met PPP. Enkele achttiende- en negentiende-eeuwse drukken (aldaar drukken y, z, bb en cc) geven de twee oorkonden in nederlandsche vertaling, gebaseerd deels op de middelnederlandse versie van de tekst met de ongedeelde keur en deels op nieuw vertaalwerk; zie de kopnoot bij nr. 672–673.

kondetekst met de ongedeelde keur is de positie niet meteen helder. In de oorkondeformules die aan de eigenlijke keur voorafgaan (invocatio met *apprecatio*, *arenga*, *notificatio* en aanhef van de *dispositio*; zie bijlage IV) komt die tekst het meest overeen met de corresponderende onderdelen van de eerste van de twee oorkonden. De keur zelf vertoont, buiten het feit dat zij uit één ononderbroken reeks bepalingen bestaat, alleen minieme verschillen ten opzichte van de tekst van de twee oorkonden. De formulering van de *corroboratio* en het *eschatokol* ten slotte houdt ongeveer het midden tussen die van de twee originelen (zie bijlage IV). Op het eerste gezicht – de onderlinge verschillen van de twee versies-AA en -BB laten we even buiten beschouwing – hebben we hier een tekst voor ons, die door assemblage van bestanddelen van de twee oorkonden tot stand is gekomen. Er is maar één plaats die er op lijkt te wijzen dat de tekst met de ongedeelde keur niet van de ons overgeleverde uitvaardiging kan zijn afgeleid. In artikel 21, waarin sancties worden gesteld op doodslag en het toebrengen van verwondingen begaan bij huisvredebreuk, heeft het origineel de door Camps opgemerkte foutieve lezing *si quis alium infra mansionem suam per se et per plures inpetierit* ---⁶. De tekst met de ongedeelde keur (AA en BB) leest daar in plaats van het verwarrende *et*, het woordje *vel* dat blijkens het stadsrecht van 's Hertogenbos zoals dat ons uit de optekening van omstreeks 1231 en uit de uitvaardiging van 1284 bekend is, de juiste lezing is⁷. Bij nader inzien echter is deze enkele plaats alleen natuurlijk een te zwakke basis voor een conclusie ten aanzien van de onderlinge relatie van de gedeelde en de ongedeelde versies van de Haarlemse stadsrechtsoorkonde. Welke die relatie precies is, wordt eerst duidelijk wanneer we de plaatsen waar de versies-AA en -BB van de ongedeelde keur onderling verschillen, in het onderzoek betrekken. We doen dat door die plaatsen te confronteren enerzijds met de tekst zoals die werd uitgevaardigd en anderzijds met die van het stadsrecht van Den Bos. Zo begint artikel 3 zowel in afschrift AA als in de uitgevaardigde tekst met de woorden *Si quis autem*, terwijl in BB evenals in het stadsrecht van Den Bos van 1284 het woord *quis* niet voorkomt⁸. Artikel 55 bepaalt dat kinderen van priesters en verdere onwettig geboren (*filiu sacerdotum vel aliqui qui de legitimo thoro non sunt generati*) in bepaalde gevallen niet als getuige mogen optreden. De versie-AA is hier weer gelijklopend met de uitvaardiging, terwijl de versie-BB evenals de Bosse tekst, in plaats van de constructie door middel van een bijzin, een deelwoordconstructie heeft: *filiu sacerdotum vel aliqui de legitimo thoro non generati*⁹. Er zijn meer zulke aanwijzingen dat de tekst met de ongedeelde keur die we kennen uit de afschriften AA en BB, een plaats inneemt tussen

⁶ Vgl. Camps, 'Stadsrecht Haarlem', p. 302.

⁷ Camps, *ONB*, I-1, nr. 77 art. 21: *bij hem selven oft met hoir meer*; en nr. 399 art. 19: *per se vel per alios*.

⁸ Camps, *ONB*, I-1, nr. 399 art. 3.

⁹ Camps, *ONB*, I-1, nr. 399 art. 60: *filiu sacerdotum vel alii non de legitimo thoro procreati*.

het stadsrecht van Den Bos en dat van Haarlem zoals het werd uitgevaardigd. De versie-BB vormt hierbij doorgaans de verbindende schakel met de Bosse moederkeur en de versie-AA die met de Haarlemse uitvaardiging¹⁰. Kennelijk beschikken we hier over twee versies van de tekst van een ontwerp van de Haarlemse stadsrechoorkonde – een ontwerp waarvan Meilink en Camps het bestaan al vermoeden¹¹. Het afschrift BB vertegenwoordigt een eerdere versie van dat ontwerp en het afschrift AA een latere versie.

Deze conclusie wordt bevestigd door enkele verschillen tussen de versies-AA en -BB in de niet van het stadsrecht van 's Hertogenbos afgeleide tekstgedeelten, met name in de getuigenlijst en de datering (zie p. 91–93, bijlage IV). In BB is de getuigenlijst korter en hij luidt er ten dele anders dan in AA en in de twee originelen. Dirk van Teilingen heet er *dominus* en staat er op de derde plaats, vóór heer Dirk *borchgrave*, terwijl Wouter van Egmond en Hugo van Kralingen er niet in voorkomen. In deze vorm heeft de getuigenlijst inderdaad het voorkomen van een voorlopige, niet geheel nauwkeurige notitie. Dirk van Teilingen kon in 1245 nog geen aanspraak maken op het predikaat *dominus*. Het staat vast dat hij pas ridder werd op een tijdstip tussen 1252 en 1256¹². In de latere versie van het ontwerp moest hij die aanduiding dan ook afstaan en werd hij dienovereenkomstig lager in de opsomming gerangschikt. Het woord *borchgrave* waarmee de andere Dirk aanvankelijk kortweg werd geïdentificeerd, werd vervangen door een latijnse term (*castellanus*) die door toevoeging van de woorden *de Leiten* werd verduidelijkt. Voorts werden Wouter van Egmond en Hugo van Kralingen toegevoegd. De datering, in BB een korte opgave van jaar en dagtekening, werd van de term *Datum* en een plaatsaanduiding voor-

¹⁰ Nr. 672–673 art. 21 *cum omnibus suis complicibus* A en versie-AA, tegen *cum omnibus complicibus suis* versie-BB en Den Bos 1284 (Camps, *ONB*, I–1, nr. 399 art. 19); art. 38 *vinum suum vinitori* (tweede keer) A en AA, tegen *vinitori vinum suum* BB en Den Bos 1284 (ibid. art. 29); art. 39 *Quicumque --- accusatus fuerit et per duos scabinos convictus, solvet ---* A en AA, tegen *Quicumque --- accusatus fuerit et per duos scabinos convictus fuerit, solvet ---* BB en *Quicumque --- accusatus et per scabinos convictus fuerit, tenebitur --- persolvere ---* Den Bos 1284 (ibid. art. 31); art. 43 *maritus suus* A en AA, tegen *maritus eius* BB en Den Bos 1284 (ibid. art. 37); art. 51 *ad domum ipsius* A en AA, tegen *ad domum suam* BB en Den Bos 1284 (ibid. art. 45); art. 55 *de oppressione violenta et violentia stupri* A en AA, tegen *de oppressione violenta vel violentia stupri* BB en Den Bos 1284 (ibid. art. 50: *sive*).

¹¹ Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 202–203; Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 63–71. De veronderstelling van Camps dat het afschrift AA is afgeleid van de minuut van de oorkonde (Camps, 'Stadsrecht Haarlem', p. 301; zie voorts hierna, p. 24 en noot 39) is in zoverre juist dat dat afschrift een ontstaansstadium van de oorkonde voorafgaande aan de uitvaardiging weergeeft.

¹² In getuigenlijsten uit 1248 en 1252 wordt Dirk van Teilingen uitdrukkelijk na de ridders genoemd; Kruisheer, *OHZ*, II, nrs. 735 en 930 (1248 mrt. 1, 1252 juni 18). De oudst overgeleverde afdruk van zijn ridderzegel (*Corpus sigillorum Neerlandicorum* nr. 1254) is bevestigd aan een oorkonde uit 1256: Archives du Nord te Rijsel, B 231/1146 nr. 62, gedrukt bij De Fremery, *OHZ*, nr. 130 (1256 okt. 15). Vgl. Obreen, 'Teylingen en Brederode', kol. 205.

zien. In de aldus gecorrigeerde en aangevulde vorm (de versie-AA) werden de getuigenlijst en de datering in de uitvaardiging opgenomen.

We kunnen nog meer over de vorm van het ontwerp te weten komen. Er is een aantal plaatsen waar de lezing van het Haarlemse stadsrecht, zoals dat ten slotte werd uitgevaardigd, juist dichter bij de versie-BB dan bij de versie-AA aansluit. In de corroboratio van de eerste oorkonde (nr. 672; zie p. 93, bijlage IV) komen de woorden *de Harlem concessa* overeen met de versie-BB, niet met de versie-AA waar *tradita et concessa* staat. In de corroboratio van de tweede oorkonde (nr. 673) treffen we vier zulke plaatsen aan¹³. In de aanhef van de dispositio van de tweede oorkonde lezen we *oppidanis de Harlem talem contuli libertatem*, hetgeen een iets gewijzigde herhaling is van een passage uit artikel 2, evenwel met de woordvolgorde van de versie-BB die hierin bij het recht van Den Bos aansluit¹⁴. Ook buiten de oorkondeformules, dus in de eigenlijke keur, vinden we dergelijke plaatsen¹⁵. Uit een en ander blijkt dat men, toen de beoorkonding van het Haarlemse stadsrecht in het net werd geschreven, beide versies van het ontwerp bij de hand had. De twee versies zullen, zo mogen we veronderstellen, in één optekening verenigd zijn geweest. De tweede versie (AA) zal tot stand zijn gekomen door het aanbrengen van wijzigingen, tussen de regels of in de marge dan wel beide en al dan niet met doorhaling of expungering van de aanvankelijke lezing, in de tekst in zijn eerste versie (BB). Degene die het net schreef, volgde meestal de tweede versie, die immers duidelijk als zodanig van de eerste kon worden onderscheiden, maar op enkele plaatsen gaf hij, om welke reden dan ook, aan de eerste versie de voorkeur. De vervaardiger van het ons overgeleverde afschrift AA gaf consequent de gewijzigde versie weer, maar die van afschrift BB liet de in het ontwerp aangebrachte wijzigingen gewoonlijk juist buiten beschouwing.

¹³ *Scripto*, niet *carta*; *burgensibus*, niet *oppidanis*; *de Harlem*, waar AA niets heeft; *iamdictis burgensibus*, niet *memoratis oppidanis*.

¹⁴ Nr. 672–673 art. 2: *Preterea dictis oppidanis contuli talem libertatem, videlicet --- AA en A; Preterea dictis oppidanis talem contuli libertatem, videlicet --- BB*, Vgl. Den Bos 1284 (Camps, *ONB*, I–1, nr. 399) art. 2: *Preterea eisdem burgensibus nostris hanc concedimus libertatem, videlicet ---*.

¹⁵ Nr. 673–673 art. 20 *instrumento acuto* A, BB en Den Bos 1284 (Camps, *ONB*, I–1, nr. 399 art. 18) tegen *acuto instrumento* AA; *de proprio corpore* A, BB en Den Bos 1284 (art. 21) tegen *de corpore proprio* AA; art. 30 *qui aliquem cum eo interfecerit* A en BB, tegen *qui alium cum eo interfecerit* AA; art. 37 *quod gravius sit* A en BB, tegen *quod sit gravius* AA; art. 38 *vinitori vinum suum* (eerste keer) A, BB en Den Bos 1284 (art. 29) tegen *vinum suum vinitori* AA; art. 46 *perimerit* A en BB, tegen *percucierit* AA; art. 47 *perhibere* A, BB en Den Bos 1284 (art. 41) tegen *exhibere* AA; art. 65 *iuraverit* A en BB, tegen *iuvaverit* AA (vgl. De Geer, ‘Opkomst steden’, p. 367 noot 1; Oppermann, *Hollandsche stadsrechten*, p. 4; Meilink, ‘Stadsrecht Haarlem’, p. 182; Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 63); art. 65 *ad compellendum extraneos* A en BB, tegen *ad expeliendum extraneos* AA; art. 68 *Oppidani autem* A en BB, tegen *opidani* AA. Wanneer vergelijking met het stadsrecht van Den Bos mogelijk is (zie de geciteerde plaatsen uit de artt. 20, 29, 38 en 47) is het ook hier steeds de lezing-BB die daarbij aansluit en wijkt die van AA af.

Er zijn meer aanwijzingen dat het ontwerp van de Haarlemse stadsrechtsoorkonde dubbele lezingen bevatte. In een aantal gevallen komt één der onderlinge varianten in AA en BB overeen met de lezing van een bepaalde Brabantse rechtsoptekening en de andere met die van een andere. Een tweeledig voorbeeld. In artikel 4 wordt bepaald op welke voorwaarden iemand van elders die burger van Haarlem wil worden, als zodanig wordt toegelaten: --- *si quis, de quacumque parte veniens in oppidum memoratum, oppidanus fieri curaverit, porte et ingressus ei patebunt, ita quod* ---. In BB staat vóór *oppidanus* het woordje *et*, hetgeen overeenkomt met de Bosse stadsrechtsoptekening van circa 1231¹⁶, terwijl dat woordje in het recht van Den Bos van 1284 evenals in de versie-AA van het Haarlemse ontwerp ontbreekt¹⁷. Voorts treft men in BB in diezelfde passage tussen *ingressus* en *ei* het woord *eius* aan, overeenkomstig het recht van Den Bos van 1284¹⁸, terwijl dat woord in de optekening van circa 1231 zomin als in de Haarlemse versie-AA staat¹⁹. Deze en dergelijke varianten²⁰ moeten eveneens hebben bestaan in de ontwerp-tekst waarop de netschrijver van de twee originelen zich baseerde. Maar anders dan de varianten die we eerder behandelden, moeten deze dubbele lezingen al deel hebben uitgemaakt van de tekst van het recht van Den Bos die bij de redactie van het Haarlemse stadsrecht tot voorbeeld diende.

Het Haarlemse ontwerp moet overigens meer varianten hebben bevat dan die welke we kennen uit de afschriften AA en BB. De van het stadsrecht van Haarlem afgeleide stadsrechten van Delft en Alkmaar zijn, zoals we hierna zullen aantonen, niet geredigeerd aan de hand van de Haarlemse keur zoals die uiteindelijk is uitgevaardigd, maar naar het ontwerp daarvan. In de twee afgeleide stadsrechten komen we tekstvarianten tegen, die in de Haarlemse overlevering ontbreken maar die met de andere van die twee en/of met een of enkele van de Brabantse keuren overeenkomen. Een voorbeeld biedt de bepaling dat een burger die voor het gerecht wordt gedaagd, de gebruikelijke termijn van vóórkomen kan bekorten, maar dat hem rechtens twee weken toekomen. In het stadsrecht van Haarlem luidt de zinsnede waarin dit laatste is vastgelegd: *set de iure cedunt ei due ebdomade*²¹. Het Delftse stadsrecht is hier iets uitvoeriger: *sed si velit, ce-*

¹⁶ Camps, *ONB*, I-1, nr. 77 art. 6: --- *weert dat yemant, van wat lande dat hij queme ende in die stat --- poertere woude worden* ---.

¹⁷ Camps, *ONB*, I-1, nr. 399 art. 4.

¹⁸ Camps, *ONB*, I-1, nr. 399 art. 4: *porte et ingressus eiusdem opidi ei patebunt*.

¹⁹ Camps, *ONB*, I-1, nr. 77 art. 6: *die poerten ende inganc selen hem oepen sijn*.

²⁰ Nr. 672-673 art. 3 *Si quis autem* A, AA en Den Bos ca. 1231 (Camps, *ONB*, I-1, nr. 77) art. 5 *Ende weert dat yement*, tegen *Si autem* BB en Den Bos 1284 (*ibid.*, nr. 399) art. 3, vgl. hiervóór p. 16 en noot 8; art. 17 *confirmari et probari* A, AA en Den Bos ca. 1231 art. 18 *geconfirmeert ende geproeven werden*, tegen *confirmari vel probari* BB en Den Bos 1284 art. 16; art. 20 *instrumento acuto* A, BB en Den Bos 1284 art. 18, tegen *acuto instrumento* AA en Nieuw Genepië (Despy en Zylbergeld, 'Jodoigne ou Genappe?') art. 5.

²¹ Nr. 672-673 art. 8.

*dunt ei due ebdomade de iure*²². De bijzin *si velit*, waarin tot uitdrukking wordt gebracht dat bespoediging van de procedure niet mag geschieden tegen de wens van de aangeklaagde partij, is evenwel geen Delfts novum. We treffen hem, met een onbeduidende variant, eveneens in het recht van Nieuw Genepië aan²³. Een en ander mogen we verklaren door te veronderstellen dat dat zinnetje ook heeft gestaan in de tekst van het Bosse stadsrecht dat in 1245 voor dat van Haarlem als voorbeeld diende, daaruit in het Haarlemse ontwerp is overgekomen en daaruit weer in het Delftse stadsrecht terecht is gekomen. In het Haarlemse ontwerp zal het (evenals in het Bosse voorbeeld?) boven de regel of in de kantlijn toegevoegd zijn geweest. De netschrijver van de Haarlemse oorkonde en de vervaardigers van de afschriften AA en BB namen het, om welke reden ook, niet over maar de redacteur van het Delftse ontwerp wèl. We kunnen op overeenkomstige wijze tamelijk veel varianten reconstrueren die in het Haarlemse ontwerp gestaan moeten hebben²⁴.

²² Nr. 680 art. 6.

²³ Despy en Zylbergeld, 'Jodoigne ou Genappe?', p. 24 art. 2 *si voluerit*. Vgl. Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 203.

²⁴ Haarlem (nr. 672-673) art. 7, naast *fuert in causam trahendus* de variant *in causam fuert trahendus* blijktens Alkmaar (nr. 1009) afschrift D art. 7 en Den Bos 1284 (Camps, *ONB*, I-1, nr. 399) art. 7;

Haarlem art. 9, naast *traxerit in causam* als variant een vorm van *conquerere* blijktens Delft art. 7, Incourt (Martens, 'Textes d'histoire urbaine belge', nr. 59) art. 7 en La Hulpe (Willem, *Jean de Klerk*, cod. dipl. nr. 28) p. 634, vgl. Meilink, *a.w.*, p. 203;

Haarlem art. 12, bij *Cum etiam* de variant *Cum autem* blijktens Alkmaar art. 12 afschrift D en Den Bos 1284 art. 11;

Haarlem art. 12, in *per iudicem vel per preconem* de variant *per iudicem vel preconem* blijktens Alkmaar art. 12 afschriften BFH en Den Bos 1284 art. 11;

Haarlem art. 15, bij *cadit citatus a causa* variant zonder *citatus* blijktens Alkmaar art. 15 en Nieuw Genepië art. 9;

Haarlem art. 16, bij *quotiens male iuraverit* de passus *toiciens satisfaciet --- òf toiciens --- persolvendo*; zie hierna en noot 28;

Haarlem art. 17, naast *feria tercia* de variant *tercia feria* blijktens Alkmaar art. 17 afschriften BDF en La Hulpe p. 633;

Haarlem art. 17, in *si sit qui inpetat* als variant de toevoeging *eum* blijktens Delft art. 14 afschriften BG en Den Bos 1284 art. 16;

Haarlem art. 18, naast *reservata* de variant *servata* blijktens Alkmaar art. 18 en Den Bos 1284 art. 17, vgl. Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 63;

Haarlem art. 22, in de passus *et dampnum emendabit secundum consilium iustiarum et scabinorum* de woorden *dampnum*, *consilium* en *iustiarum*; zie hierna en noot 28;

Haarlem art. 23, bij *intraverit* het woord *vitaverit*; zie hierna en noot 28;

Haarlem art. 32, in *eum --- tenebit* voor *eum* de variant *furem* blijktens Delft art. 21 en Alkmaar art. 25;

Haarlem art. 34, naast *ille se dixerit non habere* de variant *ille dixerit se non habere* blijktens Alkmaar art. 27 en Den Bos 1284 art. 25;

Haarlem art. 39, bij *solvet* de variant *tenetur/tenebitur persolvere* blijktens Delft art. 34, Alkmaar art. 39 en Den Bos 1284 art. 31;

Haarlem art. 44, na *duos solidos* het woord *sculteto* of synoniem blijktens Delft art. 40, Alkmaar art. 43 en Den Bos 1284 art. 38, vgl. Meilink, *a.w.*, p. 215 noot 2. →

Klaarblijkelijk was het ontwerp door al die toegevoegde varianten hier en daar moeilijk leesbaar, ofwel was het de afschrijvers niet steeds duidelijk of hetgeen tussen de regels en in de marge was bijgeschreven bedoeld was als uitbreiding van wat er al stond dan wel als vervanging daarvan. In artikel 16 wordt volgens het origineel en de laatste versie van het ontwerp (AA) gesproken van *debitum iurandi*, wat blijkens het stadsrecht van Den Bos een corrupte weergave is van *debitum modum iurandi*²⁵. In het ontwerp luidde deze passus aanvankelijk (versie-BB) *debitum modum*. Bij de herziening kwam de weglating van *iurandi* aan het licht, men voegde dat woord alsnog boven of bij de twee woorden die er al stonden toe. De netschrijver van de oorkonde en de vervaardiger van het afschrift AA vatten het op als een term die *modum* moest vervangen en schreven dus *debitum iurandi*. De Delftse redacteur meende evenwel dat *iurandi* voor *debitum* in de plaats diende te komen en schreef *modum iurandi*²⁶. In het afschrift dat ten behoeve van de redactie van het stadsrecht van Alkmaar werd gemaakt, werd de passus klaarblijkelijk ongewijzigd overgenomen, dus met *iurandi* boven of in de buurt van *debitum modum* geschreven. Alle latijnse versies van het stadsrecht van Alkmaar hebben *debitum iurandi* (dus op grond van de opvatting dat *iurandi* voor *modum* in de plaats moest komen), de vertaling T *die maniere des zwerens* (*iurandi* opgevat als vervanging van *debitum*) en de vertaling V *die rechte maniere van sweren* (*iurandi* opgevat als aanvulling)²⁷. Er zijn nog enkele plaatsen die er op duiden dat de toevoegingen niet steeds werden begrepen zoals ze bedoeld waren²⁸.

←
Ook de hierna te behandelen middelnederlandse vertaling levert enkele plaatsen op: Haarlem art. 16, in *si tercio* de variant met *autem*, blijkens de vertaling VV (*mar*), Delft art. 13, Alkmaar art. 16 en Den Bos 1284 art. 15, vgl. Meilink, *a.w.*, p. 202–203; Haarlem art. 17, in de passus *in quolibet predictorum iudiciorum* het woord *trium* blijkens de vertaling VV (*drien*), Delft art. 14, Alkmaar art. 17, Den Bos ca. 1231 (Camps, *ONB*, I–1, nr. 77) art. 18 (*drien*), Den Bos 1284 art. 16 en La Hulpe art. 18; Haarlem art. 44, in de passage *vir ille poterit se excusare tercio*, bij *tercio* het woordje *se*; zie hierna en noot 28.

²⁵ Den Bos 1284 (Camps, *ONB*, I–1, nr. 399) art. 15. Vgl. Meilink, ‘Stadsrecht Haarlem’, p. 202–203; Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 64.

²⁶ Nr. 680 art. 13.

²⁷ Nr. 1009 art. 16. Wellicht was deze passus reeds in de Bosse optekeningen onduidelijk. In het stadsrecht van Den Bos van 1330 (Van der Heyden en Mulder, *Handvesten*, p. 45) art. 5 en in het van het recht van Den Bos afgeleide stadsrecht van Woudrichem van 1356 (Korteweg, *Rechtsbronnen Woudrichem*, II, p. 84–85) art. 13 is *debitum* onvertaald gebleven.

²⁸ Haarlem (nr. 672–673) art. 16: *quociens male iuraverit, --- tociens satisfaciet ---, tociens --- persolvendo ---*. Vgl. Meilink, ‘Stadsrecht Haarlem’, p. 202–203. Het dubbele *satisfaciet—persolvendo* zowel als het herhaalde *tociens* is uit Den Bos afkomstig: *genoch doen --- ende --- betalen* Den Bos ca. 1231 (Camps, *ONB*, I–1, nr. 77 art. 17); *tociens --- satisfaciet, tociens --- persoluturus* Nieuw Genepië (Despy en Zylbergeld, ‘Jodoigne ou Genappe?’, art. 11). De Haarlemse mnl. vertaling geeft alleen *persolvendo* weer (*soude hi --- ghelden*), evenals de Delftse overlevering (nr. 680 art. 13; *solvet; moet hi gheuen*), daarentegen Alkmaar (nr. 1009 art. 16) latijnse tekst alleen *satisfaciet*, maar de mnl. vertalingen alleen *persolvendo* (*sel hii --- ghelden* T), respectievelijk *satisfaciet* en *persolvendo* beide (*sel hij woldoen --- te ghelden* V). In het Haarlemse ontwerp zal òf *tociens satisfaciet ---* òf *tociens --- persolvendo*, na aanvankelijk te

De onderlinge relatie van de afschriften waarin de middelnederlandse vertaling van het Haarlemse stadsrecht in de gedaante van één ongedeelde beoorkonding is overgeleverd, is nog niet in alle opzichten duidelijk²⁹. Vast staat evenwel dat de vertaling drie versies kent, die vertegenwoordigd worden door respectievelijk de afschriften TT, UU (met GGG) en de overige,

← zijn overgeslagen, toegevoegd zijn geweest. — In art. 22 wordt bepaald dat een nalatige schuldenaar wordt verbannen en verbannen blijft *donec solverit mihi tres libras et creditori debitum, et dampnum emendabit secundum consilii iustiarum et scabinorum*. In de Delftse en in de Alkmaarse tekst bevat deze passage enige, in de twee gevallen onderling verschillende verhaspelingen. In Delft (art. 23) zal van *donec mihi solverit III libras, et debitum creditori, et oppido X solidos, et dampnum emendabit creditori per scabinos et iusticiarii* de laatste zin moeten zijn: *et dampnum emendabit creditori per consilium scabinorum et iusticiarii*. In Alkmaar (art. 32) zal *donec solverit comiti tres libras et creditori dampnum et debitum, et iustiarum emendabit secundum consilium scabinorum* hebben moeten luiden: *donec solverit comiti tres libras et creditori debitum, et dampnum emendabit secundum consilium iustiarum et scabinorum*. In het Haarlemse ontwerp zal een aantal woorden, waarschijnlijk *dampnum, consilium* en *iustiarum*, bijgeschreven zijn geweest. Vgl. Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 193–194; Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 64–65, met andere conclusie. — In afschrift BB van het Haarlemse ontwerp staat in de zinsnede *Item si bannitus contumax opidum intraverit* (art. 23) de foutieve lezing *intraverit*; in AA alsmede in de uitvaardiging treft men het correcte *vitaverit* aan. (De mening van Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 156 (348–349), overgenomen door Brandt, *Hollandse stadsrechten*, p. 29, en door Oppermann, *Hollandsche stadsrechten*, p. 4, als zou ook in het origineel het foutieve *intraverit* staan, berust op een vergissing; zie Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 129.) Dat de lezingen *vitaverit* en *intraverit* beide in het ontwerp hebben bestaan en dat de variant *intraverit* niet eerst door verkeerd lezen door de veertiende-eeuwse vervaardiger van het afschrift BB is ontstaan, blijkt uit de hierna te behandelen middelnederlandse vertaling en uit de corresponderende plaats in het stadsrecht van Delft waar ze eveneens beide voorkomen: Haarlem in --- *quame* TT en VV, *scuwede* UU; Delft *vitaverit* AEF, *intraverit* BG, *comt* in 00. Ook hier dus een aanvankelijke fout in het Haarlemse ontwerp (versie-BB) door bijschrijven verbeterd (versie-AA), waarna het bijgeschrevene nu eens met recht voor een verbetering werd aangezien (Haarlem A, AA, UU), dan weer ten onrechte voor een vrijblijvende variant (BB, TT, VV). In het Delftse ontwerp nam men de foutieve lezing en de bijgeschreven verbetering beide over, en hetgeen te Haarlem was gebeurd herhaalde zich. — Art. 44 bepaalt dat wanneer gestolen goed wordt aangetroffen onder iemand die als betrouwbaar bekend staat, deze zich (door een eed) van de verdenking van diefstal kan zuiveren. Volgens Delft (nr. 680 art. 40) versie-EF moet diegene zich dan door twee eedhelpers laten bijstaan: *vir ille --- poterit se excusare se tercio*, 'die man --- kan zijn onschuld bewijzen (met drie zweeders waarvan) hijzelf de derde'. (Dr. M.P. van Buijtenen deelde mij vriendelijk de juiste interpretatie van de term *se tercio* mede.) In de verdere Delftse overlevering komt het woordje *se* maar één keer voor: --- *poterit excusare se tercio* (B, G), --- *poterit se excusare tercio* (druk e naar het destijds minder gehavende origineel), en ook Haarlem heeft deze laatste lezing. (Met éénmaal *se* kan de bepaling worden opgevat als zou de zuivering niet met twee eedhelpers, maar tot drie keer toe mogen plaatsvinden; de Delftse vertaling 00 begrijpt haar inderdaad aldus: *die man --- die mach hem onschuldich maken totten derden male*.) De Delftse versie-EF met tweemaal *se* is echter geen nieuwigheid. We treffen die formulering precies zo in het stadsrecht van 's Hertogenbosch van 1284 aan (Camps, *ONB*, I–1, nr. 399 art. 38). Het tweede *se* zal in het Haarlemse ontwerp, na aanvankelijk overgeslagen te zijn geweest (werd het overbodig geoordeeld?) boven de regel zijn bijgeschreven, met dergelijke gevolgen als die welke we hiervoor veronderstelden.

²⁹ Nr. 672–673, afschriften SS tot en met PPP. Zie het overzicht van deze problematiek in de kopnoot aldaar.

van welke laatste versie VV het beste afschrift is. Die drie versies zijn tot stand gekomen ofwel door toevoeging van afzonderlijk vertaalwerk van het protokool en het begin van de eigenlijke keur aan de tekst van één en dezelfde onvolledige vertaling, ofwel door afzonderlijke bewerking van eenzelfde volledige archetypus-vertaling. Hoe dit ook zij, de vertaling volgt op acht plaatsen in alle drie haar versies de latijnse tekst in zijn versie-AA³⁰ en op vijf andere plaatsen in zijn versie-BB³¹. Op vier plaatsen geven twee versies van de vertaling één van de twee versies-AA en -BB weer en de derde de andere³², en de corroboratio en het eschatokool zijn een ware mengelmoes van bestanddelen van de versies-AA en -BB³³. De vertalers hadden kennelijk beide versies van de latijnse tekst tegelijk tot hun beschikking. De vertaling zal op dezelfde tekst van het latijnse ontwerp zijn gebaseerd als die waarvan de originelen en de afschriften AA en BB zijn afgeleid³⁴.

De originelen van de twee oorkonden door middel waarvan de Haarlemse stadskeur werd uitgevaardigd treffen we, zoals we mochten verwachten, aan in het stadsarchief van Haarlem. Het ontwerp zoals we dat kennen uit de afschriften AA en BB en uit de middelnederlandse vertaling, is opmerkelijk genoeg eveneens via het archief van de begunstigten overgeleverd. Ten aanzien van BB en de vertaling is dat zonder meer duidelijk, we vinden ze in de vorm van talrijke afschriften in de privilege- en keur-

³⁰ Nr. 672–673 (de vertaling naar afschrift VV) art. 1 *uan alre tolne*, vgl. *ab omni theloneo* AA tegen *thelonio* zonder meer BB; art. 4 *die poorten ende die inganghe sellen hem open zijn*, vgl. *porte et ingressus ei patebunt* AA tegen *poorte et ingressus eius ei patebunt* BB; art. 11 *sel moghen orconde draghen*, vgl. *poterit ferre testimonium* AA tegen *potest ferre testimonium* BB; art. 17 *nader octaue uan paesschen des manendaechs*, vgl. *post octavas pasche secunda feria* AA tegen *post octavam pasche* BB; art. 17 *elc poorter*, vgl. *quilibet oppidanus* AA tegen *quilibet* zonder meer BB; art. 31 *waer ooc yement mit dusdanighen stucken gewroecht*, vgl. *si vero quis super hoc accusatus fuerit* AA tegen *si vero quis accusatus fuerit* BB; art. 43 *also dat haer man dat niet keren en mach*, vgl. *ita quod maritus suus non poterit contra hoc actionem habere* AA tegen *ita quod maritus eius non potest actionem habere* BB; art. 65 *holpe*, vgl. *iuraverit* AA tegen *iuraverit* BB.

³¹ Nr. 672–673 (de vertaling naar afschrift VV) art. 4 *ende wilde poorter worden*, vgl. *et oppidanus fieri curaverit* BB tegen *oppidanus fieri curaverit* (dus zonder *et*) AA; art. 5 *aldaer te bliuen ende te wonen*, vgl. *ibidem mansurus vel moram facturus* BB tegen *ibidem moram facturus* AA; art. 22 *ende sijn scade uerbeteri bi den rade des gherechts*, vgl. *dampnum secundum iudicium scabinorum* BB tegen *et dampnum emendabit secundum consilium iusticiarii et scabinorum* AA; art. 37 *sel den rechter gelden een lb.*, vgl. *solvet iudici unam libram* BB tegen *solvet iudici unam libram, lesio unam libram* AA; art. 50 *sinen cost*, vgl. *expensas suas* BB tegen *expensas* zonder meer AA.

³² Nr. 672–673 art. 23 *in die poorte quame* TT en VV overeenkomstig BB (*intraverit*) tegen *die poerte scuuede* UU overeenkomstig AA (*vitaverit*) (vgl. hiervoór n. 28); art. 35 *vanden recht gaen* TT, *uan rechte gaen* VV overeenkomstig AA (*a iudicio recedere*) tegen *vanden rechter gaen* UU overeenkomstig BB (*a iudice recedere*); art. 57 *met scepenen* TT en VV overeenkomstig BB (*per scabinos*) tegen *mit II scepenen* UU overeenkomstig AA (*per duos scabinos*); art. 58 *ende daer goede tughe of heeft* TT en VV overeenkomstig BB (*et super eo testes ydoneos habeat*) tegen *ende van dier scout orconde heuet* UU overeenkomstig AA (*et super eo debito testes ydoneos habeat*).

³³ Zie p. 93, bijlage IV.

³⁴ Voor enkele onder meer via de vertaling maar niet via de afschriften BB en AA overgeleverde varianten uit het ontwerp, zie hiervoór, p. 20–21, noot 24.

boeken van de stad. Het afschrift AA echter maakt deel uit van een in de grafelijke kanselarij aangelegde en bewaarde verzameling teksten van stadsrechten en andere oorkonden voor verschillende Hollandse steden uit de dertiende en het begin van de veertiende eeuw³⁵. Die teksten werden bijeengebracht in verband met een geschil tussen Dordrecht en de andere steden over de Dordtse stapel, geschil waarover de grafelijke raad op 17 oktober 1325 een uitspraak deed³⁶. Geen van al die teksten is bekend uit oudere bestanddelen van het grafelijkheidsarchief³⁷. Het jongste stuk in de verzameling is een afschrift van het vidimus d.d. 12 oktober 1325 van de Alkmaarse stadsrecht-oorkonde. Dat vidimus is kennelijk vervaardigd met het oog op de behandeling van dat geschil enige dagen later, en wel te Alkmaar of in de naaste omgeving aangezien het is gesteld op naam van de abt van Egmond, de cureit van Alkmaar en Gerard van Heemskerck³⁸. Het zal dan ook zijn gebaseerd op een tekst uit het Alkmaarse stadsarchief. We mogen veronderstellen dat het afschrift AA van de Haarlemse stadsrecht-oorkonde op analoge wijze tot stand is gekomen, door ontlening aan een tekst uit het archief van de stad Haarlem³⁹. De versie van het ontwerp die het weergeeft (AA) moet trouwens, zo bleek ons eerder, fysiek één geheel hebben gevormd met de oudere versie-BB die we alleen uit het stadsarchief kennen. De plaats van overlevering van het ontwerp in zijn opeenvolgende versies, te weten het Haarlems stadsarchief, duidt er op dat het stadsrecht van Haarlem en de oorkonden waarin het is vervat, ter plaatse en onder de hoede van de belanghebbenden tot stand zijn gekomen.

³⁵ ARA Den Haag, archief graven van Holland nr. 217 (voorheen archief Leen- en registerkamer van Holland nr. 44) getiteld *Pauca collecta*, vervaardigd kort na 1325 okt. 12, niet na 1326 juli. Vgl. Van Riemsdijk, *Tresorie en kanselarij*, p. 555, nr. 83 en p. 654.

³⁶ Van Mieris, *ChHZ*, II, p. 364; regest bij Berkelbach van der Sprenkel, *Reg. bisschoppen Utrecht*, p. 268–269, nr. 673. Vgl. Smit, 'Relaties Holland-Brabant', p. 203–207.

³⁷ Van Riemsdijk, *Tresorie en kanselarij*, p. 654.

³⁸ Nr. 1009, afschrift B. Vgl. Wortel, 'Oudste stuk Alkmaarse stadsarchief', p. 67.

³⁹ De veronderstelling van Camps, 'Stadsrecht Haarlem', p. 300–301, als zou dit afschrift AA teruggaan op de minuut, overgeleverd in een kanselarijregister uit de tijd van de uitvaardiging, is ongefundeerd en onwaarschijnlijk. Ten tijde van de uitvaardiging van het stadsrecht van Haarlem functioneerde er geen grafelijke kanselarij, en de registrering werd eerst in 1316 ingesteld. Vgl. Kruisheer, *OKGH*, p. 180–181, 204; Kruisheer, 'Registers Pieter van Leiden', in het bijz. p. 63 en volg. Deze overwegingen buiten beschouwing gelaten, ware het natuurlijk niet ondenkbaar dat van het ontwerp in zijn eerste versie, voordat dit aan magister Daniel werd voorgelegd, een afschrift is gemaakt dat te Haarlem bleef, alwaar het later in het 'ruige boek' werd gekopieerd (= BB). Daniel zou dan het van wijzigingen voorzien oorspronkelijke exemplaar van het ontwerp, nadat de originelen in het net waren geschreven, in het grafelijke archief geplaatst kunnen hebben waar het naderhand in de verzameling *Pauca collecta* zou zijn afgeschreven (= AA). Een en ander moet echter als uitgesloten worden beschouwd nu we weten dat de middelnederlandse vertaling, waarvan de overlevering op totstandkoming ter plaatse wijst, gebaseerd is op het van wijzigingen voorzien ontwerp. Dit ontwerp (de aanvankelijke versie-BB met daarin aangebracht de wijzigingen-AA) is kennelijk te Haarlem gebleven.

Samenstelling⁴⁰ Van de bepalingen die tezamen het stadsrecht van Haarlem vormen, is bijna driekwart zeker aan het recht van 's Hertogenbos ontleend (zie de concordantietabel, p. 83–87, bijlage I). De volgorde van de artikelen in de Haarlemse tekst is vrijwel dezelfde als die welke we kennen uit de twee optekeningen van het stadsrecht van Den Bos van omstreeks 1231 en van 1284. Op één plaats wijkt de volgorde in de Haarlemse tekst ten opzichte van die in de Bosse optekening van circa 1231 af (Haarlem art. 45 = Den Bos circa 1231 art. 3), maar blijkens de plaats van het corresponderende artikel in de Bosse tekst van 1284 (art. 39) wijst dit niet op een bij de redactie van de Haarlemse keur aangebrachte wijziging. Dat artikel moet zijn derde plaats in de reeks in het recht van Den Bos al vóór 1245 zijn kwijtgeraakt⁴¹. Ook ten aanzien van het stadsrecht van Den Bos van 1284 vertoont dat van Haarlem een afwijking in de volgorde der artikelen. Het desbetreffende artikel (Haarlem art. 54 = De Bos 1284 art. 60) is in de uitvaardiging van 1284 de laatste bepaling⁴². In de optekening van circa 1231 komt het niet voor. Het zal in de optekening van het recht van Den Bos die in 1245 voor de redactie van het stadsrecht van Haarlem werd gebruikt, een nog vrij recente toevoeging zijn geweest die als zodanig onderkenbaar was, waarschijnlijk doordat het op een apart blad bij het corpus van oudere bepalingen was genoteerd. Dit karakter van uitwendig te onderscheiden recente toevoeging zonder duidelijke eigen plaats in de reeks bepalingen heeft dit artikel in het ontwerp van de Haarlemse stadskeur kennelijk behouden⁴³. Hierdoor kon het in de uiteindelijke uitvaardiging worden opgenomen na het artikel corresponderende met artikel 47 van de Bosse moederkeur zoals we die kennen uit de uitvaardiging van 1284. De keuze van de plaats van dit artikel in het stadsrecht van Haarlem lijkt niet op inhoudelijke samenhang met andere artikelen te berusten.

De Bosse artikelen betreffende het erfrecht (Den Bos circa 1231 artt. 33–38; 1284 artt. 32–34) werden niet in het Haarlemse recht overgenomen, maar op de overeenkomstige plaats in de reeks vervangen door nieuw geredigeerde erfrechtbepalingen (Haarlem artt. 40, 41). Dit was noodzakelijk omdat in Haarlem een ander erfrechtstelsel van kracht was dan in Den Bos. Men kon het lokale aasdomserrecht niet zomaar door het Brabantse schependomserrecht vervangen⁴⁴. De omschrijving van de verplichtingen van de burgers jegens de heer werd, kennelijk om dergelijke redenen, eveneens door een nieuwe redactie vervangen (Den Bos 1284 art.

⁴⁰ Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 86–101 (287–299); Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 53–62; Camps, 'Stadsrecht Den Bosch', p. 459–463. Zie ook hiervóór p. 9–10 en noot 19.

⁴¹ Camps, 'Stadsrecht Den Bosch', p. 462–463.

⁴² Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 63; vgl. Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 187–188, 191.

⁴³ Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 71, veronderstelde reeds dat zowel het door hem vermoede Haarlemse ontwerp als de Bosse Vorlage(n) daarvan uit een optekening met toevoegingen bestond.

⁴⁴ Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 158–160 (351–352); Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 62.

57; Haarlem art. 68). Een bepaling over het recht van nakoop van slachtvee (Den Bos circa 1231 art. 40; 1284 art. 36) werd niet overgenomen. De artikelen 48, 49, 54, 55, 58 en 59 uit het recht van Den Bos, zoals bekend uit de uitvaardiging van 1284, zijn in het Haarlemse stadsrecht niet te vinden. Waarschijnlijk maakten ze in 1245 nog geen deel uit van de Bosse rechtsoptekening; in de optekening van circa 1231 komen ze althans niet voor.

Van de formules die in het Bosse voorbeeld aan de eigenlijke keur voorafgingen, nam de Haarlemse samensteller in ieder geval uit de aanhef van de dispositio de passus *ob dilectionem libertatis* over⁴⁵.

Naast de omvangrijke bestanddelen die blijkens hun formele overeenkomst met de Bosse rechtsoptekeningen aan het recht van deze stad zijn ontleend, bevat het stadsrecht van Haarlem een aantal bepalingen waarvan de herkomst niet op een dergelijke wijze kan worden vastgesteld. Naar hun situering kunnen ze in twee hoofdgroepen worden verdeeld, te weten een aantal bepalingen ongeveer in het midden van het corpus van Bosse herkomst (Haarlem art. 21, derde lid – art. 27; art. 30) en een aantal aan het slot daarvan (artt. 60–67; art. 69). Huizinga beschouwde ze als inlasingen daterende van de verlening van het stadsrecht aan de burgers van Haarlem, Meilink als bewerkingen van Brabantse, Hollandse en Zeeuwse rechtsoptekeningen⁴⁶. Volgens Camps betreffen de bepalingen aan het slot een Hollandse toevoeging, maar de andere bepalingen zouden, niettegenstaande het ontbreken van corresponderende artikelen in de Bosse teksten, waarschijnlijk toch van Bosse oorsprong zijn⁴⁷. Het is de moeite waard deze twee Haarlemse groepen bepalingen nader te onderzoeken.

In het van het stadsrecht van Haarlem afgeleide stadsrecht van Delft staan de artikelen van de eerste van beide hoofdgroepen verspreid over vier plaatsen temidden van de bestanddelen van Bosse oorsprong (Delft artt. 17 derde lid, 23–24, 29–32, 37; zie, ook voor het volgende, de vergelijkende tabel, p. 88–89, bijlage II). In het eveneens van het stadsrecht van Haarlem afgeleide stadsrecht van Alkmaar staan de meeste van die artikelen weer bij elkaar, maar één ervan is er ver naar achteren, in het begin

⁴⁵ Nr. 672–673: *Notum sit --- quod ego ---ob dilectionem libertatis oppidi de Harlem petitionem incolarum eiusdem oppidi condescendens ---*; vgl. Den Bos 1284 (Camps, *ONB*, I-1, nr. 399): *--- notum facimus --- quod nos universitati burgensium nostrorum de Buscoducis ob dilectionem libertatis eorumdem ---*. De van varianten voorziene tekst in het Bosse stadsboek was dus een oorkondetekst.

⁴⁶ Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 100–101 (298–299); Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 204–212.

⁴⁷ Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 57–71. Het argument dat Camps voor de Hollandse oorsprong van de slotgroep aanvoert – het zou meestal om verplichtingen van de burgers jegens de graaf en omgekeerd gaan – gaat evenwel maar voor een deel van die artikelen op en is welbeschouwd niet steekhoudend. Bepalingen over verplichtingen tussen landsheer en burgers kunnen natuurlijk heel wel aan rechtsoptekeningen van elders worden ontleend, zoals de stadsrechten van Haarlem, Delft en Alkmaar op tal van plaatsen aantonen.

van de slotreeks terechtgekomen (Alkmaar artt. 31–37, 60). De eerste hoofdgroep, die in het stadsrecht van Haarlem een nogal hechte en duidelijk van de slotreeks onderscheiden eenheid leek te vormen, kon in de Haarlemse tekst aan de hand waarvan de stadsrechten van Delft en Alkmaar werden geredigeerd zo te zien dus gemakkelijk worden opgesplitst en gedeeltelijk met de reeks aan het slot samengevoegd. Het lijkt dus niet juist de twee hoofdgroepen als strikt van elkaar te onderscheiden, hechte eenheden te beschouwen. Deze indruk wordt versterkt door het feit dat in de stadsrechten van Delft en Alkmaar de volgorde van deze artikelen, in de eerste groep zowel als in de slotgroep, meermalen ten opzichte van die in het stadsrecht van Haarlem is gewijzigd. De vette lijnen die deze artikelen in de tabel (p. 89, bijlage II) met elkaar verbinden, kruisen elkaar veelvuldig. Daarentegen hebben in de keuren van Delft en Alkmaar de artikelen van aantoonbaar Bosse oorsprong doorgaans dezelfde volgorde als ze in de keur van Haarlem bezitten, uitgezonderd het al genoemde artikel 54 en verder artikel 59 dat in de Delftse tekst met artikel 4 is samengevoegd. De lijnen tussen deze artikelen kruisen elkaar, behoudens in de twee zoëven genoemde gevallen, nooit. Klaarblijkelijk vormden in het Haarlemse voorbeeld dat aan de keuren van Delft en Alkmaar ten grondslag lag, de Bosse bestanddelen één doorlopende optekening waar de andere artikelen als losse optekeningen aan waren toegevoegd. Dit Haarlemse voorbeeld was dus niet het stadsrecht van Haarlem in de gedaante waarin dat was uitgevaardigd. Het zal het ontwerp daarvan zijn geweest, waarvan we immers al vaststelden dat het uit een optekening met uitwendig duidelijk te onderscheiden toevoegingen moet hebben bestaan.

We kunnen het aantal van die losse toevoegingen bij het Haarlemse ontwerp vrij nauwkeurig bepalen. In weerwil van alle verschuivingen en wijzigingen in de volgorde, vormen bepaalde van die artikelen in de drie stadsrechten van Haarlem, Delft en Alkmaar, of soms in twee ervan, identieke sequenties. Dit gemeenschappelijke kenmerk zullen ze hebben ontleend aan hun gemeenschappelijke Vorlage, het ontwerp van het stadsrecht van Haarlem. Telkens wanneer de drie keuren, of twee ervan, een aantal van die artikelen als identieke reeksjes weergeven, zal, zo mogen we aannemen, dat aantal een afzonderlijke optekening toegevoegd aan dat ontwerp hebben gevormd. Aldus kunnen we het bestaan van vier zulke afzonderlijke toevoegingen, ieder samengesteld uit twee of meer artikelen, vaststellen (zie het staatje op p. 90, bijlage III, groepen 1, 3, 8 en 9). Drie artikelen die in de drie stadsrechten ieder op een telkens andere afzonderlijke plaats in de reeks staan, zullen ieder eveneens een afzonderlijke toevoeging bij het ontwerp hebben gevormd (groepen 2, 4 en 11).

In het staatje zijn ook artikelen opgenomen die wèl aan het recht van Den Bos zijn ontleend. Van artikel 54 vermeldden we al dat het zowel in het Haarlemse ontwerp als in het Bosse voorbeeld waarschijnlijk een afzonderlijk genoteerde toevoeging was. In de Alkmaarse keur staat het op een plaats die afwijkt zowel van die in de Haarlemse uitvaardiging als van

die in het recht van Den Bos. (In het stadsrecht van Delft is het niet opgenomen). De artikelen 59 en 68 waren in het Haarlemse ontwerp kennelijk eveneens afzonderlijk opgetekend. Beide zullen in het Bosse moederrecht relatief jonge (en vermoedelijk eveneens apart genoteerde) toevoegingen zijn geweest, want in de optekening van circa 1231 komen ze niet voor. Artikel 59 is in de Delftse redactie in omgewerkte vorm naar voren gehaald en met artikel 4 gecombineerd, terwijl het in de Alkmaarse direct vóór het al genoemde Haarlemse artikel 54 staat. Artikel 68 is een nieuw geredigeerde tegenhanger van de Bosse bepaling waarin de diensten zijn omschreven die de burgers hun stadsheer moesten verlenen. Het staat in het stadsrecht van Haarlem temidden van de losse artikelen zonder aantoonbaar Bosse oorsprong; in de stadsrechten van Delft en Alkmaar eveneens, terwijl het daar bovendien deelt in de omzettingen in de volgorde van die artikelen. De eveneens nieuw geredigeerde Haarlemse erfrechtsartikelen 40 en 41 ten slotte, die op de plaats overeenkomende met die van hun Bosse voorgangers staan, hebben we eveneens in het staatje opgenomen. In de Delftse keur staan die artikelen samen met een artikel uit de eerste hoofdgroep Haarlemse artikelen zonder bekende herkomst gegroepeerd (Haarlem art. 25; Delft art. 37), en in de Alkmaarse keur zijn ze van elkaar gescheiden (Alkmaar artt. 40 en 59). Deze vijf artikelen (Haarlem artt. 40–41, 54, 59 en 68) zullen, evenals de artikelen zonder aantoonbare Bosse herkomst, in het Haarlemse ontwerp afzonderlijk toegevoegde optekeningen zijn geweest (groepen 5, 6, 7 en 10).

Op grond van dit alles mogen we veronderstellen dat het ontwerp van de Haarlemse stadsrechtsoorkonde de uitwendige vorm van een codex heeft gehad. De aan het stadsrecht van Den Bos ontleende artikelen (met uitzondering van de artikelen 54 en 59) zullen daarin als een doorlopende optekening op een aantal opeenvolgende bladen hebben gestaan. De overige artikelen zullen, genoteerd op elf losse bladen en blaadjes, tussen de bladen van de codex gestoken zijn geweest. De eerste vier van deze tussen toegevoegde bladen moeten zich ongeveer halverwege de reeks artikelen van Bosse herkomst hebben bevonden, de zevende tot en met de elfde bij of aan het slot, en die met de artikelen 40–41 alsmede die met artikel 54 beide ergens tussen het vierde en het zevende toegevoegde blad in, nabij de plaats die die artikelen in de uitgevaardigde tekst innemen. Op zijn laatst bij het vaststellen van de eindredactie zullen er tekenjjes zijn geplaatst die aangaven waar de toevoegingen in de tekst dienden te worden opgenomen, want in de tekst zoals die werd uitgevaardigd en in de afschriften AA en BB die alle drie onafhankelijk van de andere twee, van het ontwerp zijn afgeleid, staan ze op dezelfde plaatsen. Liet de Haarlemse redacteur zich bij de keuze van die plaatsen leiden door de vrij willekeurige wijze waarop de toevoegingen tussen de bladen met de van oorsprong Bosse tekst waren gestoken, waardoor ze globaal in twee clusters bijeen kwamen te staan, bij de redactie van de Delftse en Alkmaarse stadsrechten gingen, zoals we hierna zullen zien, wat minder mechanisch te werk, hetgeen tot grotere spreiding van de toevoegingen leidde.

Alle artikelen in het stadsrecht van Haarlem die niet blijkens hun formulering aan het recht van Den Bos zijn ontleend, zijn dus aan de bestanddelen van Bosse herkomst toegevoegd. Het betreft inderdaad toevoegingen van andere dan Bosse herkomst; ze dateren van het tijdstip van de totstandkoming van het stadsrecht van Haarlem. In artikel 40 wordt bepaald dat ten aanzien van de vererving van land binnen Haarlem onder de burgers het gewoonterecht nageleefd dient te worden zoals dat daar tot dusver gold. Dit naar de inhoud ongecompliceerde artikel neemt samen met artikel 41 de plaats in waar in het recht van 's Hertogenbos een uitvoerige en gedetailleerde weergave van het aldaar vigerende erfrecht staat. Het Bosse schependomserfrecht wordt er radikaal terzijde geschoven ten gunste van het te Haarlem geldende aasdomserfrecht⁴⁸. Dit artikel kan eerst bij gelegenheid van de redactie van het stadsrecht van Haarlem geformuleerd zijn. Hetzelfde geldt dan voor alle artikelen in het stadsrecht van Haarlem die in het ontwerp daarvan uit toegevoegde optekeningen bestonden, voor zover die toegevoegde optekeningen niet bewijsbaar aan het recht van Den Bos ontleende bepalingen bevatten.

Redactie Blijkens de bewoordingen van enkele van de oorkondeformules (*invocatio*, *arenga* en *corroboratio*) is de tweeledige oorkonde waarin de Haarlemse stadskeur is vervat, opgesteld door magister Daniel, een *clericus* van de graaf van Holland⁴⁹. Willen we trachten te bepalen wie de aanpassing van de bepalingen van Bosse herkomst aan de Haarlemse omstandigheden alsook de nieuwe artikelen redigeerde, dan bieden de bewoordingen als zodanig ons echter geen houvast. Uit het onderzoek van de overlevering bleek ons al dat hetgeen uit het stadsrecht van Den Bos werd overgenomen, in de meeste gevallen de formulering van het voorbeeld behield. Behalve de noodzakelijke vervanging van 'Orten' dan wel 'Den Bos' door 'Haarlem' en van 'pond Leuvens' door 'pond Hollands', bestaan de wijzigingen uit niet meer dan kleine ingrepen in de formulering. De Bosse tekst werd zelfs zó trouw gevolgd dat vaker dan eens, zo bleek ons mede, dubbele lezingen van eenzelfde passus in het Haarlemse ontwerp werden overgenomen. Bij zo veel conformisme lijkt de identiteit van de redacteur van de eigenlijke keur verborgen te blijven.

Er is evenwel een formeel kenmerk waarin de oorkonde en de erin opgenomen keur zich van elkaar onderscheiden, dat ons misschien toch enigszins op weg kan helpen⁵⁰. De eerste oorkonde (nr. 672) stemt doorgaand nauwkeurig overeen met het ontwerp, en wel met de laatste versie (AA) daarvan. Slechts op twee plaatsen in de keur en op één plaats in de

⁴⁸ Camps, *ONB*, I-1, nr. 77, artt. 33–38; en nr. 399, artt. 32–34. Vgl. Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 158–160 (351–352); Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 62.

⁴⁹ Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 12–14; Kruisheer, *OKGH*, p. 95–97.

⁵⁰ Over het volgende, zie hiervóór p. 15 e.v., alsmede, voor een gedeelte van de aan te halen kenmerken, hierna p. 91–93, bijlage IV.

corroboratio geeft de uitgevaardigde tekst de hier lichtelijk afwijkende lezing van het ontwerp in zijn eerdere versie (BB) weer. De tweede oorkonde (nr. 673) daarentegen vertoont enkele aanzienlijke afwijkingen van het ontwerp. De invocatio en de arenga zijn hier achterwege gelaten, en er is een nieuwe promulgatio met adresformule geformuleerd. De aanhef van de dispositio is ontleend aan artikel 2 van de keur, echter niet zoals in dat artikel volgens de versie-AA maar nu volgens de versie-BB. In de corroboratio, de getuigenlijst en de datering volgt de uitvaardiging weer de versie-AA van het ontwerp, behalve op vier plaatsen in de corroboratio waar we de formulering van de oudere versie-BB aantreffen, terwijl een slotgebed, dat in het ontwerp niet voorkomt, is toegevoegd. Het is dus voornamelijk in de bewoordingen van de oorkonden waarin de keur is vervat, dat de netschrijver afwijkt van het ontwerp, c.q. van de herziene versie van het ontwerp. Anders gezegd, dit kenmerk blijft vrijwel beperkt tot die tekstgedeelten waarvan we zeker weten dat ze door magister Daniel zijn geredigeerd. Mogen we nu, veronderstellende dat een netschrijver gemakkelijker iets wijzigt in een door hemzelf dan in een door iemand anders opgestelde tekst, concluderen dat het Daniel zelf is geweest die de Haarlemse stadsrechtsoorkonde in het net schreef? Deze conclusie is niet dwingend, maar wel suggestief en aantrekkelijk. De veronderstelling van Camps dat magister Daniel de scriptor van deze oorkonde is, veronderstelling die ik eerder heb afgewezen⁵¹, zou dan toch juist zijn.

Deze nieuwe, niet stellige conclusie leidt tot twee verdere gevolgtrekkingen. Een eerste, dat de eigenlijke keur niet door Daniel is geredigeerd maar door de burgers van Haarlem of door iemand van hunnentwege. Uit de plaats van overlevering van het ontwerp leidden we al af dat de totstandbrenging van het stadsrecht van Haarlem onder de hoede van de belanghebbenden ter hand werd genomen. Deze gevolgtrekking lijkt nu dus steun te krijgen. Een tweede gevolgtrekking luidt dat de herziening van het ontwerp die in de versie-AA resulteerde, waarschijnlijk het werk van magister Daniel is geweest. Deze herziening strekte zich mede over de door Daniel geredigeerde oorkondeformules uit en moet onmiddellijk aan de vervaardiging van het netschrift vooraf zijn gegaan. De Haarlemse stadsrechtsoorkonde vertoont door een en ander een opmerkelijk gemengd karakter van destinarisvervaardiging en 'kanselarij'-vervaardiging.

Samenvatting Het stadsrecht van Haarlem is, buiten de over twee oorkonden verdeelde uitvaardiging, overgeleverd in een tekst die de keur weergeeft als ware zij in één enkele oorkonde uitgevaardigd. Deze laatste tekst blijkt de tekst te zijn van het ontwerp, dat met het oog op de beoorkonding werd samengesteld. Van deze ontwerp-tekst bestaan twee versies.

⁵¹ Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 44–45; Kruisheer, *OKGH*, p. 33 noot 13, p. 44–46. Ik handhaaf evenwel mijn oordeel dat de door Camps aangevoerde argumenten niet tot die identificatie leiden.

De door het afschrift BB overgeleverde versie geeft doorgaans het eerste stadium in de totstandkoming van dat ontwerp weer, de versie-AA het laatste stadium. De twee versies waren in één optekening verenigd, de varianten-AA bestonden uit toevoegingen in de tekst-BB. Verder stonden in die optekening, die niet in haar oorspronkelijke gedaante is overgeleverd, een aantal dubbele lezingen die aan het Bosse moederrecht waren ontleend. De middelnederlandse vertaling is op datzelfde ontwerp met varianten gebaseerd, evenals de in de volgende paragrafen te behandelen stadsrechten van Delft en Alkmaar.

Van hetgeen het stadsrecht van Haarlem aan het stadsrecht van 's Hertogenbos ontleent – het betreft het grootste deel van de keur – is de volgorde van de bepalingen gehandhaafd. De formulering is meestal nauwelijks gewijzigd. In enkele gevallen is een bepaling opnieuw geredigeerd. Enige artikelen zijn niet overgenomen, daarentegen is een aantal nieuwe bepalingen toegevoegd. Deze toevoegingen stonden, evenals enkele artikelen die in het recht van Den Bos recente toevoegingen aan de bestanddelen van oudere datum waren, op afzonderlijke bladen die in de codex met het corpus van bepalingen van Bosse herkomst waren geschoven. Het stadsrecht van Haarlem is door toedoen van de burgers tot stand gekomen. De formules van de oorkonde waarin de keur is opgenomen, zijn evenwel voor een belangrijk deel door de grafelijke *clericus* Daniel geredigeerd. Mogelijk had deze Daniel ook de hand in de bewerking van het ontwerp tot de versie-AA alsmede in de vervaardiging van het netschrift.

DELFT

Overlevering De omvangrijke overlevering van de stadsrechtsoorkonde van Delft van 15 april 1246 is vrij overzichtelijk. Naast het origineel⁵² zijn er 39 afschriften. Deze kunnen we in vier groepen verdelen. Een eerste bestaat uit het veertiende-eeuwse afschrift B en een aantal afschriften dat daarvan is afgeleid⁵³. Een tweede groep wordt gevormd door de vijftiende-eeuwse afschriften E en F met de talrijke van E en de enkele van F afgeleide afschriften⁵⁴. Een derde en een vierde 'groep' bestaan ieder uit één af-

⁵² Nr. 680 A.

⁵³ Nr. 680, afschriften B en CDTVYZ.

⁵⁴ Nr. 680, afschriften E (met I tot en met S, W, X, en BB tot en met NN) en F (met U en AA). Het afschrift E is de tekst van de stadsrechtsoorkonde geïnsereerd in de bevestigingsoorkonde van hertog Filips de Goede graaf van Holland d.d. 1449 apr. 1–11 (regist bij Van Limburg Brouwer, *Boergoensche charters*, p. 97), het afschrift F is de registrering van die bevestigingsoorkonde. De twee afschriften lijken door twee handen te zijn geschreven, maar helemaal zeker ben ik daar niet van. Indien hier inderdaad twee scriptoren aan het werk zijn geweest, stonden dezen wel onder eenzelfde strakke regiem. De uiterst weinige afwijkingen die E en F ten opzichte van elkaar vertonen, wijzen er overigens op dat deze twee afschriften niet van elkaar afhankelijk zijn (art. 9 *vel* F overeenkomstig ABGH, niet in E, dus F niet naar E; art. 46 *cadit* E overeenkomstig ABG, *cadat* F, dus E niet naar F; art. 38 *super* E overeenkomstig AGH, *si per* F overeenkomstig B, dus E niet naar F en F niet naar E).

schrift, aangeduid met G, respectievelijk H⁵⁵. Verder is er een middelnederlandse vertaling die we kennen uit 38 afschriften uit de vijftiende eeuw en later⁵⁶.

Het afschrift B vertoont in zijn formulering een groot aantal kleine afwijkingen van het origineel. In een aanzienlijk aantal van die gevallen komt de lezing van B overeen met die van de Haarlemse stadskeur, die bij de redactie van het Delftse stadsrecht model stond. Een paar voorbeelden: Artikel 20 stelt op zekere misdrijven de doodstraf door onthoofding. Wordt iemand wegens zo'n halsmisdrijf aangeklaagd maar twee schepenen zijn niet in staat het bewijs van zijn schuld te leveren, dan kan hij zich door een enkelvoudige eed van de aanklacht zuiveren: *sola manu se poterit expurgare*, zoals het Delftse origineel het formuleert, terwijl afschrift B evenals de Haarlemse moederkeur in plaats van dit laatste woord, het woord *excusare* heeft. In artikel 13 wordt onder meer bepaald dat wie in een geding over eigendomsrecht de eed aflegt op een wijze strijdig met de voorgeschreven procedure, boeten verschuldigd is aan de schout en aan de stad. In het origineel wordt de schout als *villicus* aangeduid; in B heet hij echter, zoals in het stadsrecht van Haarlem, *iudex*. Er zijn meer plaatsen in het Delftse stadsrecht waar de van het origineel (A) afwijkende lezing in B met de lezing van het stadsrecht van Haarlem overeenkomt⁵⁷. We concluderen eruit dat het afschrift B geen afschrift van het origineel is. Het geeft een versie van het Delftse stadsrecht weer die dichter dan de uiteindelijk uitgevaardigde tekst bij de Haarlemse moederkeur staat. Het afschrift B geeft kennelijk een ontwerp van de Delftse stadsrechoorkonde weer.

Van de varianten waaruit we zojuist afleidden dat B een ontwerp van het Delftse stadsrecht weergeeft, treffen we meer dan de helft ook in het afschrift G aan en twee stuks in het fragment H⁵⁸, terwijl we twee van die

⁵⁵ Nr. 680, afschriften G en H. Het afschrift H is onvolledig, het bestaat uit telkens de aanhef van een artikel bij wijze van rubriek bij de volledige tekst van datzelfde artikel in middelnederlandse vertaling (= PP).

⁵⁶ Nr. 680, afschriften 00 tot en met TTT.

⁵⁷ Nr. 680, art. 4 *predictis peractis* A tegen *et predictis peractis* B; art. 9 fout *percanem* A (vgl. Oppermann, *Hollandsche stadsrechten*, p. 5; Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 215 noot 2) tegen *preconem* B; art. 12 *de quolibet* A tegen *de utroque* B; art. 12 *hereditas pro qua citatus fuit* A tegen --- *est* B; art. 13 *in primo vel in secundo* A tegen *in primo vel secundo* B; art. 14 *Iohannis* A tegen *Iohannis baptiste* B; art. 15 *quarto vero* A tegen *quarto* B; art. 17 *eundem* A tegen *eum* B; art. 17 *leso secundum arbitrium sc[abinorum]* en nogmaals (corrupt) *leso vero secundum scabinorum* A tegen *leso (vero) secundum iudicium scabinorum* B; art. 21 *domo sua* A tegen *in domo sua* B; art. 23 *mihi solverit* A tegen *solverit mihi* B; art. 26 *erga villicum* A tegen *circa villicum* B; art. 28 *persolvat* A tegen *solvet* B; art. 33 *ad libitum* A tegen *ad libitum suum* B; art. 37 *per scabinos duos* A tegen *per duos scabinos* B; art. 38 *a iudicio violenter* A tegen *violenter a iudicio* B; art. 39 *uxor alicuius oppidani* A tegen *uxor alicuius* B; art. 49 *de consilio aliorum* A tegen *de consilio aliorum scabinorum* B.

⁵⁸ Te weten in G. de varianten in de artt. 4, 9, 12 (*hereditas pro qua citatus est*), 14, 17 (beide), 20, 21, 28, 33, 37 en 49; en in H die in de artt. 9 en 38. Het geringe aantal van de varianten in H houdt mogelijk verband met het fragmentarische karakter van dat afschrift.

varianten ook in de afschriften E en F tegenkomen⁵⁹. De afschriften B, E, F, G en H vertonen voorts enkele gemeenschappelijke afwijkingen ten opzichte van de tekst van het origineel die niet door de lezing van het stadsrecht van Haarlem worden gesteund⁶⁰. Naarmate G, H en EF van de versie-B afwijken, vertonen ze meer overeenkomst met de tekst zoals die werd uitgevaardigd. De afschriften B, G, H en EF lijken dus, in deze volgorde, drie verschillende stadia in de ontwikkeling van het ontwerp weer te geven, de afschriften G en H iets latere stadia dan B, en EF het laatste ons bekende stadium vóór de uitvaardiging. Deze indruk is niet geheel juist, want de aangegeven volgorde geldt niet absoluut. In artikel 55 wordt onder meer bepaald dat een ridder niet kan worden aangehouden om een vordering zolang hij op zijn paard is gezeten of zich op de kerkhofmuur of op het kerkhof zelf bevindt: *quamdiu sedet super equum suum vel supra murum cymeterii vel supra cimiterium*, zoals B overeenkomstig het origineel luidt. In G leest men na *cimiterium* en in EF na *cymeterii* bovendien het woord *existens*. (In het fragment H komt deze passage niet voor.) Hier staat B, dat in de meeste gevallen de oudst bekende versie van het Delftse ontwerp weergeeft, dus dichter dan G en EF bij de tekst zoals die uiteindelijk werd uitgevaardigd. In E en F treffen we enkele plaatsen aan waar de tekst afwijkt zowel van het origineel als van de overige afschriften B, G en H van het ontwerp, maar met het stadsrecht van Haarlem overeenstemt⁶¹. Die varianten van E en F moeten in het Delftse ontwerp hebben gestaan. Hier geven E en F, die overigens de laatste versie van het ontwerp volgen, juist de oudste versie weer. We zullen deze verschijnselen mogen verklaren door te veronderstellen dat de uit de afschriften B, G, H en EF bekende varianten op enigerlei wijze in één exemplaar van het ontwerp verenigd waren, waarschijnlijk in de vorm van toevoegingen van de nieuwe formuleringen tussen de regels en in de marge van de tekst zoals die in eerste instantie was geconcipeerd. De vervaardiger van het afschrift B sloeg weinig acht op die interliniaire en marginale toevoegingen en volgde meestal de aanvankelijke versie, de vervaardigers van G en H volgden nu eens de aanvankelijke versie, dan weer de wijzigingen, terwijl die van E en F de wijzigingen vrijwel steeds in hun teksten verwerkten⁶².

⁵⁹ Nr. 680 art. 9 *preconem*; art. 17 (tweede keer) *secundum iudicium scabinorum*.

⁶⁰ Nr. 680 art. 6 *intelligendus A, intelligendus est BEFGH*; art. 56 *post eius A, post eius obitum BEFG*; art. 57 *ab omni servicio communiter A, ab omni servicio communi BEFG*.

⁶¹ Nr. 680 art. 42 *si ad dictum terminum non comparuerit A, et si ad dictum terminum non comparuerit EF*; art. 43 *testimonium non poterit perhibere A, non poterit testimonium perhibere EF*.

⁶² Vgl. noot 54. Dat het afschrift E niet van het origineel is afgeleid, lijkt op het eerste gezicht bevreemdend. De bevestigingsoorkonde waarin het is geïnsereerd (zie hiervóór, noot 54) vermeldt immers omstandig dat de oorkonde het origineel heeft laten onderzoeken: *Notum facimus --- nos per gentes concilii nostri inspicere et visitari fecisse certas literas patentes privilegii iam dudum datas et concessas per quondam bone memorie Wilhelmum comitem de Hollandia, cuius anime propicietur Deus, opido nostro de Delff, quarum tenor de verbo ad verbum sequitur in hunc modum ---*. Het komt evenwel vaker voor dat de in een bevestigingsoorkonde of een vidimus geïnsereer-

Voor zover de Delftse stadskeur de bewoordingen van het Haarlemse voorbeeld overneemt – over de nogal omvangrijke stilistische omwerking komen we later te spreken – volgt zij meestal de versie-AA, maar op enkele plaatsen geeft de Delftse keur de versie-BB van de Haarlemse moederkeur weer⁶³. De tekst van het Haarlemse stadsrecht die bij de redactie van het stadsrecht van Delft als voorbeeld diende, was dus niet de over twee oorkonden verdeelde uitvaardiging daarvan⁶⁴, want die bevat doorgaans de versie-AA. De gebruikte Vorlage moet de twee versies-AA en -BB van het Haarlemse stadsrecht in zich verenigd hebben. Hier bevinden we bevestigd hetgeen we op grond van de rangschikking van de Haarlemse toevoegingen in de drie stadsrechten al concludeerden: het Delftse stadsrecht is kennelijk gebaseerd op het van varianten voorziene ontwerp van de Haarlemse stadsrechtsoorkonde⁶⁵.

De onderlinge relatie van de afschriften waarin de middelnederlandse vertaling van de Delftse stadsrechtsoorkonde is overgeleverd, is alleen in hoofdlijnen bekend⁶⁶. We kunnen drie groepen onderscheiden, respectie-

←

de tekst niet op het origineel van de bevestigde c.q. gevidimeerde oorkonde is gebaseerd. Zie Kruisheer, *OHZ*, II, kopnoot bij nr. 964, vgl. kopnoot bij nr. 884.

⁶³ Delft (nr. 680) art. 10 *non poterit eos eripere ab opidi iurisdictione* zoals Haarlem (nr. 672–673) BB art. 13, tegen Haarlem AA en A --- *eripere eos* ---; Delft art. 14 *tria sunt constituta iudicia* zoals Haarlem BB art. 17, tegen Haarlem AA en A --- *constituta sunt* ---; Delft art. 17 *si de hoc per duos scabinos convincatur* overeenkomstig Haarlem BB art. 21, tegen Haarlem AA en A --- *per scabinos duos* ---; Delft art. 40 *Si res furtiva deprehensa fuerit* overeenkomstig Haarlem art. 44 BB, tegen Haarlem AA en A --- *fuerit deprehensa* ---; Delft art. 42 *Si quis* zoals Haarlem art. 46 BB, tegen *Si quisquam* Haarlem AA en A; Delft art. 42 *si ad dictum terminum non comparuit* overeenkomstig Haarlem BB art. 46, tegen Haarlem AA en A *si non* --- *comparuit*; Delft art. 44 *testibus* --- *probis et honestis* overeenkomstig Haarlem art. 48 BB, tegen Haarlem AA en A *testibus* --- *probatas et honestis*; Delft art. 47 *Preco non poterit citare oppidanum* overeenkomstig Haarlem art. 51 BB (*Preco non vocabit burgensem*), tegen Haarlem AA en A *Preco burgensem non vocabit*. Soms zijn beide Haarlemse versies in de Delftse redacties vertegenwoordigd: Delft art. 24 *intraverit* BG overeenkomstig Haarlem art. 23 BB, tegen Delft *vitaverit* AEF overeenkomstig Haarlem AA en A; Delft art. 32 *Qui alium* --- *interfecerit* AEF overeenkomstig Haarlem art. 30 AA, naast Delft *Qui aliquem* --- *interfecerit* BG overeenkomstig Haarlem BB en A; Delft art. 34 *Qui* --- *accusatus fuerit et* --- *convictus* ABEFH, overeenkomstig Haarlem art. 39 AA en A, naast Delft *Qui* --- *accusatus fuerit et* --- *convictus fuerit* G overeenkomstig Haarlem BB.

⁶⁴ Hierop wijst ook Delft (nr. 680) art. 17 *solus vel cum pluribus* overeenkomstig Haarlem (nr. 672–673) art. 21 AA en BB (*per se vel per plures*) tegen het nonsensikale *per se et per plures* in het Haarlemse origineel. Vgl. Camps, 'Stadsrecht Haarlem', p. 302.

⁶⁵ In de tekst van het Delftse ontwerp zoals we dat uit de afschriften B, G, H en EF kennen, zitten ook afwijkingen ten opzichte van het origineel die niet door de Haarlemse moederkeur (of de Bosse moederkeur daarvan) worden gedekt. Het gaat hier om varianten die welbewust in een van de stadia in het ontwerp werden opgenomen maar om welke reden dan ook uiteindelijk niet in de uitvaardiging werden gehandhaafd, ofwel het gaat om kennelijke kopieerfouten. We laten deze twee categorieën, die veelal niet concreet van elkaar te onderscheiden zijn, hier verder buiten beschouwing.

⁶⁶ Zie de kopnoot bij nr. 680.

velijk vertegenwoordigd door de afschriften OO, PP en QQ, ieder met een aantal ervan afgeleide of anderszins verwante afschriften. Er is aanleiding te veronderstellen dat de versie-OO de archetypus-vertaling het dichtst benadert. Wat hier ook van waar is, de vertaling is in ieder geval niet op het origineel van de Delftse stadsrechttoorkonde gebaseerd, maar op een tekst die kenmerken van de verschillende ons bekende opeenvolgende versies van het ontwerp in zich verenigde. Nu eens komt de vertaling overeen met één van de van het origineel afwijkende versies-B, -G, -H en -EF, dan weer met een andere of met een combinatie van enkele van die versies⁶⁷. Klaarblijkelijk had de vertaler het van toegevoegde varianten voorziene latijnse ontwerp van de Delftse stadsrechttoorkonde onder ogen waarvan we het bestaan hiervóór vaststelden.

Alle overgeleverde vormen van het stadsrecht van Delft komen uit het stadsarchief. Niet alleen de tekst in de gedaante waarin die werd uitgevaardigd (A) bevindt zich daar, ook de versies G en H van het ontwerp en de op het ontwerp gebaseerde vertaling treffen we in de vorm van talrijke afschriften in de stedelijke privilegeboeken aan. Aangezien alle versies van het ontwerp in één optekening verenigd moeten zijn geweest, moeten de versies vertegenwoordigd door de afschriften B en EF eveneens uit het Delftse stadsarchief afkomstig zijn. Het afschrift B is, samen met een afschrift van de stadsrechttoorkonde van Leiden, tussen 7 en 18 maart 1326 in het grafelijke kanselarijregister voor Noordholland ingeschreven. De aanleiding was waarschijnlijk dezelfde als die welke voor de opname enige maanden eerder van de Haarlemse en de Alkmaarse stadsrechttoorkonden in de verzameling *Pauca collecta* gold, het voor de grafelijke raad aanhangig gemaakte geschil over de Dordtse stapel⁶⁸. De teksten van de Delftse en de Leidse oorkonden zullen op dezelfde wijze als die andere, door ontlening aan de archieven van de belanghebbenden, in de grafelijke documentatie terecht zijn gekomen. Uit de omstandigheid dat het ontwerp van de stadsrechttoorkonde van Delft in zijn opeenvolgende versies in het stadsarchief aanwezig was, leiden we af dat het ter plaatse en door toedoen van de burgers vervaardigd is.

⁶⁷ Nr. 680 art. 20 *nyet verwonnen* OO, *non convictus* B, *non convictus per duos scabinos* AEF; art. 24 *Voirt is dat sake dat die verbande houaerdelick ende versmadelick comt in die poerte* OO, *Item si bannitus contumax oppidum vitaverit* AEF, --- *intraverit* BG; art. 56 *Rycarde ioncfrou van Hollant* OO, *domicelle Hollandie* B, *et domicelle Hollandie* G, *domicelle Ricardi* AEF; art. 56 *na hore doot* OO, *post eius obitum* BEFG, *post eius* zonder meer A; art. 56 *LI lb. Hollants* OO, *LI lb. Holl. B. quinquaginta libras Holl.* AEF; datering: *te Delff in ons heeren jair* OO, *apud Delf anno dominice incarnationis* BH; *apud Delf in domo karissime materere mee domicelle Richardis, anno dominice incarnationis* AEF (waarvan *in domo* --- *Richardis* later bijgeschreven G).

⁶⁸ Zie hiervóór, p. 23. De Leidse stadsrechttoorkonde bij Van den Bergh, *OHZ*, II, nr. 151 (1266 dec. 19).

Samenstelling⁶⁹ Het grootste deel van de bepalingen van het stadsrecht van Delft is ontleend aan het stadsrecht van Haarlem (zie de concordantietabel, p. 83–87, bijlage I). Slechts zes artikelen uit de Haarlemse keur treft men niet in de Delftse aan. Het betreft het al eerder genoemde Haarlemse artikel 54 (onbekwaamheid van onwettig geboren en als getuige op te treden) en verder de artikelen 60 en 62–65 die behoren tot de niet aan het recht van Den Bos ontleende bestanddelen en die als losse optekeningen deel moeten hebben uitgemaakt van het Haarlemse ontwerp. Het Haarlemse artikel over het bezit van en de beschikkingsbevoegdheid over cijnsland werd vervangen door een nieuw geformuleerde bepaling, er op gericht de toename van zulk bezit in de handen van burgers tegen te gaan (Haarlem art. 41; Delft art. 36). De inhoud van de Haarlemse bepaling over de persoonlijke vrijheid van nieuwe burgers werd met zekere beperkingen verwerkt in het artikel over het verkrijgen van het poorterschap (Haarlem art. 59; Delft art. 4). Het verbod op het ongenood bijwonen van de beraadslagingen van schepenen werd alleen op de gerechtsdienaar van toepassing verklaard (Haarlem art. 52; Delft art. 48)⁷⁰. Geheel nieuw, naar inhoud zowel als naar de vorm, zijn slechts vier Delftse artikelen, te weten over de aanhouding van ridders en anderen in verband met schulden, over een verbod op het verhogen van de erfhuur, over de toegang van vreemde kooplieden tot de Delftse markt en over de bevoegdheden van de *villicus* en de schepenen (artt. 55, 58, 59 en 62).

Van hetgeen uit het stadsrecht van Haarlem werd overgenomen, behielden de in oorsprong Bosse bestanddelen hun volgorde voorzover ze in het Haarlemse ontwerp een doorlopende optekening vormden. De bepalingen afkomstig uit losse toevoegingen daarbij werden echter enigszins anders gerangschikt, zoals ons bleek bij het onderzoek naar de samenstelling van het stadsrecht van Haarlem⁷¹. De bedoeling was kennelijk een wat logischer samenhang tussen de verschillende bepalingen tot uitdrukking te brengen, een samenhang die in de Haarlemse keur door de willekeurige wijze van invoegen van de losse artikelen nogal zwak was. De uitbreiding van het artikel over gewelddelicten bij huisvredebreuk werd in de Delftse keur op een plaats overeenkomende met die in de moederkeur opgenomen⁷², maar de in de Haarlemse keur daarop volgende toevoegingen, die daar de aansluiting verbreken van dat artikel met het artikel over degeen die zich tegen huisvredebrekers verweert en dezen daarbij doodt, werden

⁶⁹ Vgl. Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 44–45, 84, 99–100, 151 (253–254, 285–286, 297–298, 344–345); voorts De Geer, 'Opkomst steden', p. 44–45; Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 215; Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 57–58.

⁷⁰ Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 215 noot 2, beschouwt de vervanging van *Nemo* door *Preco* als berustende op mislezing, welke opvatting ik aanvankelijk overnam (zie Kruisheer, *OHZ*, II, nr. 680 art. 48 noot k'). Gezien de zorg waarmee de Delftse redacteur te werk ging, lijkt een welbewuste wijziging mij thans waarschijnlijker.

⁷¹ Zie hiervoor, p. 25–27 en hierna, p. 88–89, bijlage II.

⁷² Nr. 672–673, art. 21, derde lid; nr. 680 art. 17, derde lid.

aldus verplaatst dat die aansluiting werd hersteld⁷³. De Haarlemse bepaling die het dragen en het gebruik van een mes als wapen verbiedt, werd opgeschoven zodat zij aansloot bij het artikel dat sancties stelt op het vechten binnen de stad⁷⁴. In de opzet van deze herschikkingen lijkt men echter niet geheel geslaagd te zijn. Het artikel over de strafbaarheid van het gebruik van geweld na het luiden van de stadsklok, welk artikel in de Haarlemse keur onmiddellijk na de sanctie op het niet opkomen bij klokgelui was ingevoegd, is in de Delftse rangschikking ver daarvandaan terechtgekomen⁷⁵. Aan het slot heeft men de poging tot duidelijker ordening zo te zien zelfs laten varen. De enkele daar geplaatste Haarlemse toevoegingen en de eigen nieuwe artikelen staan er in een willekeurig gemengde rangschikking⁷⁶.

Nogal vaak zijn er niet onaanzienlijke wijzigingen in de inhoud van de bepalingen aangebracht. Deze wijzigingen zijn, evenals de al aangegeven weglating en toevoeging van hele artikelen, uiteraard het resultaat van de onderhandelingen tussen de landsheer en de burgers van Delft, deels ook het resultaat van de vanzelfsprekende aanpassing aan de Delftse omstandigheden. Op deze veranderingen, zoals het in vele gevallen vermeerderen van de boeten met een bedrag ten bate van de stad⁷⁷, de beperking van de categorieën personen die burger konden worden⁷⁸ en de uitbreiding van het verbod op het dragen van messen tot alle dodelijke wapens⁷⁹, gaan we niet nader in omdat dat ons buiten de kaders van dit onderzoek zou voeren.

Redactie Even opvallend als de ingrepen in de rangschikking en de inhoud der artikelen, zijn de vele wijzigingen van zuiver formele aard⁸⁰. Deze wijzigingen hadden kennelijk stijlverbetering op het oog. De vrij losse en niet altijd heldere taal van de Haarlemse moederkeur is in de Delftse tekst strakker en zakelijker en daardoor duidelijker. Het omslachtige *liberos --- per aquas et per terras ubique in mea potestate dimisi* in het tolvrijstellingsartikel is eenvoudig *ubique infra terram meam --- liberi erunt* geworden⁸¹. Overbodige fraseologie is weggesnoeid⁸², daarentegen is meermalen ter verdui-

⁷³ Nr. 672–673 artt. 22–27; nr. 680 artt. 23–24, 29–31, 37.

⁷⁴ Nr. 672–673 artt. 30, 27; nr. 680 artt. 32, 31.

⁷⁵ Nr. 672–673 artt. 25, 24; nr. 680 artt. 37, 29.

⁷⁶ Nr. 680 artt. 54–56, 57, 58–62.

⁷⁷ Nr. 680 artt. 9, 13, 15–17, 23, 27–29, 32–34, 37, 38, 52.

⁷⁸ Nr. 680 art. 4.

⁷⁹ Haarlem (nr. 672–673) art. 30 (*canipulum*); Delft (nr. 680) art. 32 (*canipulum vel morthwapen infra hanc libertatem*).

⁸⁰ Vgl. Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 44–45, 84, 99 (253–254, 285–286, 297–298).

⁸¹ Nr. 672–673 art. 1; nr. 680 art. 1.

⁸² Bij voorbeeld Haarlem (nr. 672–673) art. 2 *Preterea dictis oppidanis contuli talem libertatem, videlicet*; en art. 4: *Ceterum de meo necnon hominum meorum consilio dignum duxi concedendum ut oppidum de Harlem eo iure gaudeat quod in tenore presentium continetur, videlicet*, welke passages in de overeenkomstige Delftse artikelen niet zijn overgenomen.

delijking iets toevoegd⁸³. Soms is de omwerking ingrijpend, maar de formulering van de keur die als voorbeeld diende, wordt er nergens onherkenbaar door⁸⁴. Echte fouten lijkt de redacteur nauwelijks gemaakt te hebben⁸⁵. Een aantal afwijkingen van de Delftse ten opzichte van de Haarlemse tekst zoals die ons is overgeleverd dient echter niet aan de Delftse bewerker te worden toegeschreven. Het betreft lezingen die, zoals we al vaststelden, bij wijze van varianten aan de tekst van het Haarlemse ontwerp waren toegevoegd⁸⁶.

Er valt een zekere karakterovereenkomst te bespeuren tussen de poging om meer systeem in de rangschikking van de artikelen te brengen en het streven naar een zakelijker taalgebruik. De weinige nieuwe artikelen steken in dit opzicht niet bij de rest af. Hierin komt de eigenlijke keur overeen met de oorkonde waarin zij is gevat. Protokol en vooral eschatokol zijn korter en strakker dan die van de Haarlemse stadsrechoorkonde, de arena is achterwege gelaten. Mogelijk is de Delftse stadsrechoorkonde dus in haar geheel door één persoon geredigeerd. We beschikken niet over de middelen die redacteur te identificeren. Op grond van overwegingen ontleend aan het onderzoek van het gehele overgeleverde grafelijke oorkondenmateriaal uit de betreffende periode, is het waarschijnlijker dat deze oorkonde is vervaardigd door de belanghebbenden dan door iemand uit de omgeving van de graaf⁸⁷. De herkomst van het ontwerp, namelijk uit het stadsarchief, leidde al tot diezelfde conclusie.

⁸³ Bijvoorbeeld nr. 680 art. 32, de beperking *infra hanc libertatem*; art. 34 *de hoc*.

⁸⁴ Zie bijvoorbeeld:

Haarlem (nr. 672–673) art. 50 *Si duo coram iudice vocati causam tractaverint quorum alter, qui cadit a causa, reliquo, qui partem suam obtinuerit, expensas solvere tenetur, ita quod ille qui causam suam defensaverit, valorem expensarum iuramento et de consilio scabinorum taxabit.*

Delft (nr. 680) art. 46 *Si duo coram villico super aliquo litigaverint, qui cadit a causa debet reliquo, qui optinuit, expensas solvere; et qui obtinuit, taxabit expensas de concilio villici et scabinorum.*

⁸⁵ De passage *et dampnum emendabit creditori per scabinos et iusticiarii* (nr. 680 art. 23) zal blijken de corresponderende plaats in het stadsrecht van Haarlem (nr. 672–673 art. 22) hebben moeten luiden: *et dampnum emendabit creditori per consilium scabinorum et iusticiarii*. Zie hiervoor, p. 22 in noot 28 aldaar. Het afhakken van de hand is van vervangende straf (Haarlem artt. 19, 20 *vel manum perdet*) een bijkomende geworden (Delft artt. 15, 16 *et manu privabitur*). Volgens Oppermann, *Hollandsche stadsrechten*, p. 5, en Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 215 en noot 2, zou het hier een vergissing betreffen. Gezien de zorg waarmee de Delftse redacteur zijn tekst bewerkte, lijkt hier veeleer van een bewust gemaakte wijziging sprake te moeten zijn. – Uit het Haarlemse ontwerp werd de foutieve lezing *intraverit* samen met het erbij geschreven *vitaverit* overgenomen (nr. 672–673 art. 23; nr. 680 art. 24; zie hiervoor, p. 22 met noot 28 en p. 35 met noot 67), maar bij de vervaardiging van het netschrift begreep men dat het laatste woord voor het eerste in de plaats behoorde te komen. – De foutieve lezingen *percanem* voor *preconem* (nr. 680 art. 9), *post eius* met weglating van *obitum* (art. 56) en *communiter* voor *communi* (art. 57) lijken eerst bij het in het net schrijven te zijn ontstaan aangezien alle afschriften van het ontwerp, uitgezonderd het origineel, de juiste lezingen hebben.

⁸⁶ Zie hiervoor, p. 19–20.

⁸⁷ Kruisheer, *OKGH*, p. 180–181.

Samenvatting De overgeleverde afschriften van de Delftse stadsrecht-oorkonde en de middelnederlandse vertaling daarvan zijn niet van het origineel afgeleid, maar van het ontwerp van die oorkonde. Daar waar de groepen afschriften van de latijnse tekst die we kunnen onderscheiden, onderling verschillen, geeft B meestal de eerste versie van het ontwerp weer, de afschriften G en H afwisselend de eerste en de gewijzigde versie, en E en F voornamelijk de gewijzigde. De onderscheidene versies van het ontwerp waren in één optekening verenigd; de varianten bekend uit G, H en EF bestaan uit wijzigingen die in de op schrift gestelde aanvankelijke versie van de tekst (die welke we kennen uit B) waren aangebracht. In dat ontwerp, dat niet in die gedaante is overgeleverd, kwamen ook dubbele lezingen voor ontleend aan het Haarlemse moederrecht.

Als voorbeeld voor het Delftse stadsrecht diende niet de over twee oorkonden verdeelde uitvaardiging van het Haarlemse stadsrecht, maar het ontwerp daarvan. Het grootste deel van de bepalingen daarvan is overgenomen, enkele artikelen zijn weggelaten, enkele nieuwe toegevoegd. De volgorde van de bepalingen van Bosse herkomst, die in het Haarlemse ontwerp één corpus opgetekend in een codex vormden, werd niet gewijzigd. Hetgeen in het Haarlemse ontwerp op afzonderlijke bladen was bijgevoegd, werd in het Delftse ontwerp in een andere rangschikking dan in de Haarlemse beoorkonding opgenomen. In tal van artikelen zijn inhoudelijke wijzigingen aangebracht. Verder is de redactie vrij ingrijpend verbeterd. De Delftse stadsrecht-oorkonde is ter plaatse en door de zorgen van de burgers tot stand gekomen. Van enig aandeel van personeel van de oorkonder in de vervaardiging blijkt niets.

ALKMAAR

Overlevering De stadsrecht-oorkonde van Alkmaar van 11 juni 1254 is alleen in de vorm van afschriften overgeleverd. Er zijn vijftien afschriften van de latijnse tekst, en acht respectievelijk vier stuks van twee middelnederlandse vertalingen.

De afschriften van de latijnse tekst kunnen worden verdeeld in vier groepen, ieder vertegenwoordigd door één afschrift (B, D, F en H; veertiende resp. vijftiende eeuw)⁸⁸. Deze vier groepen zijn onderling onafhankelijk. Ze vertonen een aanzienlijk aantal tekstvarianten ten opzichte van elkaar, waaronder heel wat die kennelijk op mislezingen berusten. Er zijn evenwel ook plaatsen waar elk van de aangetroffen varianten steun vindt in de keur van Haarlem, die bij de redactie van de keur van Alkmaar als voorbeeld diende, en verder soms in een van de Brabantse keuren. In artikel 39 bijvoorbeeld wordt bepaald dat wie van het gebruik van valse maten wordt beschuldigd en door twee schepenen schuldig wordt bevonden, beboet wordt met drie pond te betalen aan de schout: *Quicumque de quacumque falsa*

⁸⁸ Nr. 1009, afschriften B (met daarvan afgeleid C en O), D (met N), F (met [G]JKL[M] PQRS) en H (met I).

mensura fuerit accusatus et per duos scabinos fuerit convictus ---, zoals het afschrift H het, overeenkomstig de versie-BB van het stadsrecht van Haarlem, formuleert, terwijl in de afschriften B, D en F overeenkomstig de Haarlemse versie-AA en het recht van 's Hertogenbos van 1284, het woord *fuerit* niet wordt herhaald⁸⁹. Er zijn in totaal twaalf zulke plaatsen⁹⁰. Bij de weergave ervan vormen B, D, F en H steeds wisselende combinaties (zij het dat B en F geen van beide ooit alleen tegenover de overige drie staan). De vier afschriften geven dus niet even zoveel afzonderlijk opgetekende versies van de Alkmaarse stadsrechtorkonde weer, maar één optekening die die varianten alle moet hebben geherbergd. Hieruit blijkt dat die optekening niet het origineel was, en het zal evenmin een van het origineel afgeleide tekst zijn geweest, tenzij we bereid zijn te veronderstellen dat de Alkmaarders het origineel van hun stadsrechtorkonde of een afschrift daarvan naderhand nog eens zijn gaan voorzien van formuleringsvarianten ontleend aan de Brabantse en de Haarlemse rechtsoptekeningen. De basis van de afschriften B, D, F en H zal een van varianten voorzien ontwerp van de Alkmaarse stadsrechtorkonde zijn geweest.

Het is natuurlijk niet uitgesloten dat het origineel als schakel tussen dat ontwerp en één van de overgeleverde afschriften heeft gediend. Of dat zo is en welk afschrift in dat geval van het origineel is afgeleid, is niet na te gaan. Bij de mogelijkheid dat één van de afschriften B, D, F en H van het origineel is afgeleid, is men onwillekeurig geneigd in de eerste plaats te denken aan het vidimus B en aan F dat is afgeleid van de verloren bevestiging-met-insertie E. De vervaardigers van dat vidimus en de oorkonder

⁸⁹ Nr. 672–673 art. 39; Camps, *ONB*, I-1, nr. 399 art. 31.

⁹⁰ Behalve de in de tekst genoemde plaats zijn het: nr. 1009 art. 7 *fuerit in causam trahendus* BFH en Haarlem (nr. 672–673) art. 7, tegen *in causam fuerit trahendus* D en Den Bos 1284 (Camps, *ONB*, I-1, nr. 399) art. 7;
 art. 11 *oppidanus poterit ferre testimonium* BDF, Haarlem AA en A art. 11 en Den Bos 1284 art. 10, tegen --- *potest* --- H en Haarlem BB;
 art. 12 *Cum eciam* BFH en Haarlem art. 12, tegen *Cum autem* D en Den Bos 1284 art. 11;
 art. 12 *per iudicem vel preconem* BFH en Den Bos 1284 art. 11, tegen *per iudicem vel per preconem* D en Haarlem art. 12;
 art. 12 *quia non comparuerit* BFH en *quia non comparuit* Haarlem AA en A art. 12 en Den Bos 1284 art. 11, tegen *quod non comparuit* D en Haarlem BB;
 art. 15 *cadit citatus a causa* BFH en Haarlem art. 15, tegen *cadit a causa* D en Nieuw Genepië (Despy en Zylbergeld, 'Jodoigne ou Genappe?') art. 9;
 art. 17 *tercia feria* BDF en La Hulpe (Willems, *Jean de Klerk*, cod. dipl. nr. 28) p. 633, tegen *feria terciā* H, Haarlem art. 17 en Den Bos 1284 art. 16, vgl. *feria quarta* Incourt (Martens, 'Textes d'histoire urbaine belge', nr. 59) art. 16;
 art. 27 *se dixerit* BFH en Haarlem art. 34, tegen *dixerit se* D en Den Bos 1284 art. 25;
 art. 53 *Si virum quempiam* BFH, Haarlem AA en A art. 55 en Den Bos 1284 art. 50, tegen *Si virum quemquam* D en Haarlem BB;
 art. 57 *factus fuerit* BFH, Haarlem AA en A art. 59 en Den Bos 1284 art. 56, tegen *fuerit factus* D en Haarlem BB;
 art. 62 *iurare* DFH en Haarlem AA art. 65, tegen *iurare* B en Haarlem BB en A.

van die bevestiging verklaren immers uitdrukkelijk het origineel te hebben gezien, respectievelijk te hebben laten inzien en onderzoeken. Op grond van de hiervóór beschreven wisselende parallellie van de varianten kan van dat vidimus en die bevestiging er evenwel maar één op het origineel teruggaan, maar welke van de twee dat dan zou zijn weten we niet⁹¹. We kennen dus niet de versie van het ontwerp waarnaar de oorkonde uiteindelijk is uitgevaardigd. Daardoor kunnen we evenmin vaststellen welke van de aangetroffen varianten tot de aanvankelijke versie van het ontwerp behoren en welke tot de daarin aangebrachte wijzigingen.

In zes van de twaalf hiervóór genoemde gevallen stemt de ene variant van een bepaalde plaats van de Alkmaarse tekst overeen met de versie-AA van het stadsrecht van Haarlem en de andere met de versie-BB daarvan⁹². Ook hier vinden we dus een bevestiging van hetgeen we al concludeerden uit de rangschikking van de Haarlemse toevoegsels in de drie stadsrechten: als basis voor de redactie van het stadsrecht van Alkmaar gebruikte men niet de twee originelen van de Haarlemse stadsrechtsoorkonde, of een afschrift van die originelen, maar het ontwerp daarvan. Dat ontwerp heeft de varianten-AA en -BB immers beide bevat.

Het ontwerp van de Alkmaarse stadsrechtsoorkonde moet meer varianten bevat hebben dan die welke we uit de afschriften B, D, F en H kennen. In de stadsrechtsoorkonde van Medemblik van 25 maart 1289⁹³, die blijkens de volgorde van de artikelen en blijkens de bewoordingen van het protokol en het eschatokol, van de Alkmaarse stadsrechtsoorkonde is afgeleid⁹⁴, treft men herhaaldelijk lezingen aan die iets afwijken van de Alkmaarse tekst zoals die ons via die afschriften is overgeleverd, daarentegen overeenstemmen met die van Haarlem waar het Alkmaarse van is afgeleid⁹⁵. Die lezingen moeten evenals die van B, D, F en H aan het ontwerp van de Alkmaarse stadsrechtsoorkonde zijn ontleend. Evenals dat in Haarlem het geval bleek, zullen de varianten door bijschrijven tussen de regels en/of in de kant aan het ontwerp toegevoegd zijn geweest. Dat daardoor vergissingen konden ontstaan, stelden we al vast. In artikel 16 nam

⁹¹ Dat de in een vidimus of een bevestigingsoorkonde geinsereerde tekst niet op het origineel van de gevidimeerde c.q. bevestigde oorkonde is gebaseerd, is niet uitzonderlijk. Zie hiervóór, p. 33–34, noot 62.

⁹² Zie de in de tekst en in noot 90 opgesomde plaatsen in de artt. 11, 12 (*quia/quod non comparuit/comparuerit*), 39, 53, 57 en 62.

⁹³ Van den Bergh, *OHZ*, II, nr. 664, naar twee veertiende eeuwse afschriften uit het archief van de graven van Holland; Pols, *Westfriesche stadsrechten*, I, p. 3–15, nr. 1, naar een afschrift van het origineel in een privilegeboek van de stad. Vooruitlopend op de editie in het nieuwe *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* heb ik de nummering van de artikelen met die van de Alkmaarse keur in overeenstemming gebracht; zie hierna, p. 83–87, bijlage I.

⁹⁴ Pols, *Westfriesche stadsrechten*, I, p. xvi; Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 84 (286). Zie ook hierna, p. 83–87, bijlage I.

⁹⁵ Enkele voorbeelden: Medemblik (zie noot 93) art. 5 *moram facturus*; art. 6 *inducendum*, art. 14 *vel nisi per scabinos convinctat*.

men de passus *debitum modum* met het erboven of erbij geschreven *iurandi* ongewijzigd uit het Haarlemse ontwerp over. De verschillende Alkmaarse afschrijvers van de latijnse tekst van de hierna te behandelen vertalingen vatten het woord *iurandi* op respectievelijk als vervanging van *modum*, als vervanging van *debitum* en als aanvulling van *debitum modum*⁹⁶. De redacteur van het stadsrecht van Medemblik vatte het – met recht – eveneens in deze laatste zin op⁹⁷.

De twee middelnederlandse vertalingen van de Alkmaarse stadsrecht-oorkonde, die we naar het oudst voorhanden afschrift van elk met T respectievelijk V aanduiden⁹⁸, geven op enkele plaatsen klaarblijkelijk het werk van één vertaler weer⁹⁹, maar zijn voor het grootste deel onafhankelijk van elkaar tot stand gekomen. Ze dateren op zijn laatst uit de vijftiende eeuw. In beide komen afwisselend plaatsen voor die één der versies-D, -F en -H van de latijnse tekst, of een combinatie van enkele van de vier versies-B, -D, -F en -H weergeven¹⁰⁰. De vertalingen T en V zijn dus vervaardigd aan de hand van een exemplaar van de latijnse tekst dat de kenmerken van alle vier de versies bezat. Dat exemplaar zal het van varianten in de vorm van toevoegingen voorziene ontwerp van de Alkmaarse stadsrecht-oorkonde zijn geweest waarvan ook de afschriften B, D, F en H zijn afgeleid.

De afschriften met de versies-B, -F en -H van het ontwerp bevinden zich in het Alkmaarse stadsarchief. Aangezien, naar ons bleek, alle vier de versies eens in één optekening verenigd moeten zijn geweest, moet ook het afschrift dat de versie-D vertegenwoordigt, van een tekst uit het stadsarchief zijn afgeleid. De aanwezigheid in het archief van de belanghebbenden wijst er op dat het ontwerp ter plaatse, door de bemoeiingen van de burgers van Alkmaar tot stand is gekomen.

⁹⁶ Alkmaar (nr. 1009) art. 16 *debitum iurandi* BDFH, *die maniere des zwerens* T, *die rechte manire van sweren* V. Zie hiervóór, p. 21.

⁹⁷ Medemblik (zie noot 93) art. 16: *debitum modum iurandi*.

⁹⁸ Nr. 1009, afschriften T, U, W, Z, AA, CC, EE en FF (vijftiende tot achttiende eeuw), respectievelijk afschriften V (met het daarvan afgeleide X), Y en DD (vijftiende tot achttiende eeuw). De twee vertalingen zijn na de latijnse tekst afgedrukt. Binnen de twee groepen T en V is de filiatie van de afschriften niet nader vastgesteld.

⁹⁹ Te weten de artikelen 43, 58 (gedeeltelijk), 64 en 65.

¹⁰⁰ Nr. 1009 art. 15 *soe valt hii in vander zake* overeenkomstig D; art. 66 *sel also veel nemen vanden sinen dat hii den borgher ghenoech mach doen in reden* overeenkomstig F; art. 26 *inder seluer tiit* overeenkomstig H; art. 29 *die ghegeuen waer inden recht* overeenkomstig BDF; art. 21 *mit twe scepenen* overeenkomstig BFH; art. 62 *holpe* overeenkomstig DFH. Meer zulke plaatsen in T treft men aan in de artikelen 16, 22, 33, 39, 44, 47, 55, 59, 60, 61, 67 en 70 alsmede in de datering. – Enkele voorbeelden uit de vertaling V: art. 61 *behouden onses rechts* overeenkomstig D; datering *jn dat seste jair ons rriks* overeenkomstig H; art. 15 *soe walt hi vanden recht die ghene die ghedaghet is* overeenkomstig BFH; art. 60 *binnen der vriede van Alcmair* overeenkomstig BDF; art. 62 *helpt* overeenkomstig DFH. Meer zulke plaatsen in T in de artikelen 12, 16, 21, 22, 29, 33, 39, 44, 47, 55, 59, 66 en 67.

Samenstelling¹⁰¹ Het stadsrecht van Alkmaar is geheel uit bestanddelen van dat van Haarlem samengesteld (zie de concordantietabel, p. 83–87, bijlage I). Er zijn geen nieuwe bepalingen opgenomen. Evenmin zijn er bepalingen uit de moederkeur weggelaten. De wijzigingen van inhoudelijke aard beperken zich, naast de voor de hand liggende vervanging van de aanduiding ‘Haarlem’ door ‘Alkmaar’, tot de omschrijving van de financiële en de militaire verplichtingen van de burgers jegens de landsheer, verplichtingen waarvan de omvang eerst na tien jaar zou worden vastgesteld¹⁰².

De in oorsprong Bosse bestanddelen uit het Haarlemse stadsrecht behielden de volgorde die ze daar hadden, met uitzondering van de Haarlemse artikelen 54 en 59. Deze artikelen die, zoals we al vaststelden, tot de bestanddelen behoren die in het Haarlemse ontwerp op aparte bladen stonden, werden opgeschoven en vormen als de artikelen 58 en 57 de kop van de staartgroep¹⁰³. Ook de overige artikelen die in het Haarlemse ontwerp uit losse optekeningen bestonden, werden met veronachtzaming van de tekens die aangaven waar ze daar moesten worden ingevoegd, gerangschikt. De eerste groep Haarlemse toevoegsels, mèt artikel 30 maar zonder artikel 25, werd als aaneengesloten reeks en in ongewijzigde volgorde iets verderop geplaatst¹⁰⁴. Hierdoor werden de onderbrekingen tussen de Haarlemse artikelen over huisvredebreuk en over halsmisdrijven¹⁰⁵ teniet gedaan. Het artikel over letsel toegebracht na het luiden van de stadsklok werd in de Alkmaarse keur in de slotreeks gezet, waar het tussen bepalingen over het bezit van cijnsgrond en over de keurbevoegdheid van schepen minder op zijn plaats lijkt dan in de Haarlemse keur het geval is, waar het na het artikel over het niet opkomen bij klokgelui staat¹⁰⁶. Van de twee erfrechtartikelen behield het eerste zijn plaats in de oorspronkelijke reeks, maar het tweede werd in de slotreeks geplaatst¹⁰⁷. Deze slotreeks is voor het overige een gedeeltelijke herschikking van de artikelen die in de Haarlemse keur ook de slotreeks vormen¹⁰⁸. Door de nieuwe volgorde werd op een enkel punt wat meer samenhang tussen de artikelen bewerkstelligd¹⁰⁹.

Redactie In haar formulering sluit de Alkmaarse keur nauw aan bij de Haarlemse moederkeur. De wijziging die het meest opvalt, is het gebruik

¹⁰¹ Vgl. Huizinga, ‘Opkomst Haarlem’, p. 44–45, 84 (253–254, 285–286); voorts De Geer, ‘Opkomst steden’, p. 47; Meilink, ‘Stadsrecht Haarlem’, p. 202–203; Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 66–67.

¹⁰² Nr. 1009 artt. 68, 69, 70.

¹⁰³ Zie hiervóór, p. 25–27 en hierna, p. 88–89, bijlage II.

¹⁰⁴ Nr. 672–673 artt. 21 derde lid–24, 26–27, 30; nr. 1009 artt. 31–37.

¹⁰⁵ Nr. 672–673 artt. 21 en 28; respectievelijk 29 en 31.

¹⁰⁶ Nr. 672–673 artt. 25, 24; nr. 1009 artt. 60, 59, 61.

¹⁰⁷ Nr. 672–673 artt. 40, 41; nr. 1009 artt. 40, 59.

¹⁰⁸ Nr. 672–673 artt. 60–69; nr. 1009 artt. 61–70.

¹⁰⁹ Nr. 1009 artt. 62, 63.

van de pluralis majestatis. Sedert de vervaardiging van het Haarlemse voorbeeld was de oorkonder immers tot koning verheven. De redactionele wijziging die daaruit voortvloeide, is echter niet steeds doorgevoerd, kennelijk om te laten uitkomen dat de koning handelde in zijn kwaliteit van graaf van Holland¹¹⁰. Het Haarlemse *burgensis* heeft veelal voor *opidanus* moeten wijken. Verder zijn er maar weinig opzettelijke wijzigingen vast te stellen¹¹¹. In een aantal gevallen waarin de formulering afwijkt van die van het overgeleverde Haarlemse stadsrecht, kan er niet van ingrijpen door de Alkmaarse redacteur sprake zijn. Het betreft lezingen die blijkens de corresponderende plaatsen in het stadsrecht van Delft en in de Brabantse teksten bij wijze van varianten in het Haarlemse ontwerp gestaan moeten hebben en daaruit in het stadsrecht van Alkmaar overgenomen moeten zijn¹¹². Voorts zijn er enkele afwijkingen ten opzichte van de Haarlemse tekst die we zullen moeten aanmerken als kopieerfouten gemaakt bij gelegenheid van de redactie van de Alkmaarse keur¹¹³. Dat enkele corrupte lezingen door minder goede leesbaarheid of begrijpelijkheid van het Haarlemse ontwerp in de hand zullen zijn gewerkt, veronderstelden we al¹¹⁴.

Vanzelfsprekend werden ook de formules van de oorkonde waarin de eigenlijke keur vervat is, aan de koninklijke waardigheid van de oorkonder aangepast. De intitulatio met de adres- en groetformule alsook de datering werd opnieuw geredigeerd overeenkomstig de vormen die in de diplomata van graaf Willem II gebruikelijk waren. De arenga en de notificatio uit de Haarlemse stadsrechoorkonde werden lichtelijk en de corroboratio ingrijpend omgewerkt; de invocatio en een getuigenlijst werden achterwege gelaten.

¹¹⁰ Nr. 1009 art. 18, *comiti* gehandhaafd; artt. 31, 32, 34, *mihi* uit Haarlem (nr. 672–673) artt. 21, 22, 24 weergegeven door *comiti*; artt. 33, 35 *faciam* resp. *erunt mea* vervangen door *faciet comes* resp. *erunt comitis*. In art. 1 is *ubique in mea potestate* vervangen door *in comitatu Hollandie*; vgl. Oppermann, *Hollandsche stadsrechten*, p. 12; Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 193. In artt. 65 en 67 is aan *nos* toegevoegd: *vel comes Hollandie*.

¹¹¹ Alkmaar (nr. 1009) art. 19 *totidem* tegen Haarlem (nr. 672–673) art. 19 *solvet comiti decem libras* (De Geer, 'Opkomst steden', p. 359–360 noot 3, beschouwt de Alkmaarse lezing *totidem* ten onrechte als een mislezing); art. 19 *si --- convictus fuerit vel convicti fuerint* tegen Haarlem art. 19 *si --- convictus fuerit*; art. 24 *subire sententiam* tegen Haarlem art. 31 *inire sententiam*; art. 60 *Si quis autem* tegen Haarlem art. 25 *Qui autem*; art. 67 *quod opidano faciemus satisfieri competenter* tegen Haarlem art. 64 *quod burgensi meo satisfiet*.

¹¹² Zie hiervóór, p. 19–20.

¹¹³ Alkmaar (nr. 1009) art. 49 *de consilio aliorum scabinorum iuramento* voor *iuramento et de consilio scabinorum*; art. 58 *iure* berustend op foutieve lezing van *vite* (Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 193; Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 64); art. 45 *in quatuordecim et tribus diebus* berustend op foutieve lezing van *ter* (waarschijnlijk geschreven *III*) *quatuordecim et tribus diebus*. De passage *nisi videatur universis scabinis quod gravior sit puniendus* uit Haarlem (nr. 672–673) art. 37 is niet in het corresponderende Alkmaarse art. 30, maar in art. 21 opgenomen. De zinsnede *conveniãd vel nisi per scabinos eum* uit Haarlem art. 14 staat niet in de ons overgeleverde Alkmaarse tekst (art. 14), maar moet daar blijkens het dochterrecht van Medemblik van 1289 (zie noot 93) wel in hebben gestaan.

¹¹⁴ Zie hiervóór, p. 21 en 41–42.

Wie redigeerde een en ander aldus? De corroboratio is gesteld in be-
woordingen zoals ze door het lid van de koninklijke kanselarij dat we aan-
duiden als H bij voorkeur werden toegepast¹¹⁵. Dit lijkt te wijzen op assis-
tentie van die kanselarijkracht bij de vervaardiging van deze oorkonde¹¹⁶,
ware het niet dat we in het algemeen met zo'n toeschrijving op grond van
één enkel kenmerk uiterst voorzichtig moeten zijn¹¹⁷. Hoe dit ook zij, het
aandeel van de belanghebbenden in de vervaardiging van de Alkmaarse
stadsrechoorkonde lijkt bepalend te zijn geweest. In het algemeen zal op
grond van de toepassing van een al bestaande oorkondetekst in de eerste
plaats aan destinatarisvervaardiging gedacht moeten worden¹¹⁸. Daar
komt bij dat we uit de overlevering van het ontwerp via het stadsarchief
al afleidden dat de Alkmaarse stadsrechoorkonde door toedoen van de
burgers zelf tot stand is gekomen. Indien de kanselarij hun daarbij behulp-
zaam is geweest dan was dat eerst in het laatste stadium van de vervaardi-
ging van het stuk.

Samenvatting De vier groepen afschriften van de Alkmaarse stads-
rechoorkonde en de twee middelnederlandse vertalingen – het origineel
is verloren gegaan – zijn alle afgeleid van het ontwerp van die oorkonde.
Dat ontwerp, dat niet in zijn oorspronkelijke gedaante voorhanden is, was
niet gebaseerd op de over twee oorkonden verdeelde uitvaardiging van de
Haarlemse moederkeur maar op het ontwerp daarvan. Het verenigde in
één optekening de varianten waarin de vier versies zich van elkaar onder-
scheidten en waarvan een aantal uit het Haarlemse voorbeeld was over-
genomen.

Uit het Haarlemse voorbeeld zijn alle bepalingen overgenomen; er zijn
geen nieuwe toegevoegd. Van enkele artikelen is de inhoud iets gewijzigd.
De volgorde van de bepalingen van Bosse herkomst, die, afgezien van eni-
ge los bijgevoegde artikelen, in het Haarlemse ontwerp één corpus vorm-
den opgetekend in een codex, is intact gebleven. Hetgeen daar op aparte
bladen was bijgevoegd, is in de Alkmaarse tekst in een andere rangschik-
king dan in de Haarlemse (en ook anders dan in de Delftse) opgenomen.
Aan de formulering is zeer weinig veranderd. De meest opvallende redac-
tionele wijzigingen houden verband met de door de oorkonder inmiddels
verworven koninklijke waardigheid. De Alkmaarse stadsrechoorkonde is
zo niet geheel dan toch in overwegende mate een destinatarisproduct. Het
aandeel van de koninklijke kanselarij in de vervaardiging van de tekst lijkt
verwaarloosd te mogen worden.

¹¹⁵ Kruisheer, *OKGH*, p. 90 (hand H); Hägermann, *Urkundenwesen Wilhelms von Holland*, p. 157 (hand WF).

¹¹⁶ Aldus Hägermann, t.a.p.

¹¹⁷ Vgl. Kruisheer, 'Anfertigung', p. 280–293, in het bijzonder p. 291–293.

¹¹⁸ Kruisheer, *OKGH*, p. 152–153.

II *Het ontstaan van de drie stadsrechtsoorkonden*

HAARLEM

Toen graaf Willem II van Holland in 1245 aan Haarlem stadsrecht verleende, gaf hij, zo deelt de narratieve aanloop tot de dispositio van de desbetreffende oorkonde ons mee, gevolg aan een daartoe strekkend verzoek van de inwoners van dat *oppidum*¹. Op de overeenkomstige plaats in het stadsrecht van Den Bos zoals we dat uit de optekeningen van circa 1231 en van 1284 kennen, komt deze passus niet voor². De redacteur van de Haarlemse tekst ontleende hier wèl enkele andere woorden aan zijn voorbeeld³. We mogen dan ook aannemen dat de verwijzing naar het verzoek van de Haarlemmers niet een mogelijk gedachteloos overgenomen en daarom betekenisloze frase is – iets waartoe we in het algemeen toch al niet te vlug moeten besluiten – maar dat zij welbewust is neergeschreven. We vatten haar dan ook letterlijk op. Het stadsrecht van Haarlem en de beoorkonding ervan zijn kennelijk op initiatief van de belanghebbenden zelf tot stand gekomen.

De veronderstelling dat de burgers van Haarlem zelf de stoot gaven tot de totstandkoming van hun stadsrechtsoorkonde, vindt steun in de resultaten van ons onderzoek naar de overlevering en de redactie van die tekst. Het ontwerp ervan in zijn opeenvolgende versies is via het Haarlemse stadsarchief overgeleverd. Weliswaar bleek er sprake van een actief aandeel van een lid van het grafelijk personeel, te weten magister Daniel, in de vervaardiging van de oorkonde waarin de keur is vastgelegd, maar dit aandeel betrof alleen de latere stadia van het ontstaan ervan. Uit een en ander leidden we al af dat het stadsrecht voornamelijk door de zorgen van de belanghebbenden tot stand is gekomen. Deze onderneming was een uitvloeisel, zo concluderen we nu, van een door de Haarlemmers zelf genomen initiatief. Dit veronderstelt op zijn beurt weer dat de samenleving ter plaatse op het moment waarop het stadsrecht werd verleend, al behoorde tot het type dat we als stad aanduiden. Op dit laatste komen we nog terug⁴.

¹ Nr. 672–673: --- *petitioni incolarum eiusdem oppidi (scil. de Harlem) condescendens*.

² Camps, *ONB*, I-1, nrs. 77, 399.

³ Nr. 672–673: *ob dilectionem libertatis oppidi de Harlem*; vgl. Den Bos 1284 (Camps, *ONB*, I-1, nr. 399, p. 495): *ob dilectionem libertatis eorumdem (scil. burgensium nostrorum de Buscoducis)*.

⁴ Zie hierna, p. 60–61

De vraag waarom de keus van het voorbeeld van het Haarlemse stadsrecht nu juist op het recht van 's Hertogenbos viel, kunnen we thans met meer stelligheid dan tot dusver mogelijk was beantwoorden. Over de achtergronden van die keus zijn uiteenlopende, soms tegenstrijdige opvattingen geformuleerd. Huizinga stelt aanvankelijk dat het de burgers van Haarlem zelf waren die deze keus bepaalden, maar verderop kent hij aan de graaf en diens nauwe familierelaties met de hertog van Brabant beslissende invloed op die keus toe⁵. Meilink en Meijers delen deze zienswijze⁶. Camps daarentegen wijst de Brabantse betrekkingen van de graaf als factor af. Hij beschouwt de aangelegenheid als een onderlinge zaak tussen de graaf met zijn raadgevers en de burgers van Haarlem. Van deze categorieën personen zouden de grafelijke raadgevers de grootste invloed hebben gehad, en van dezen met name magister Daniel⁷. De zienswijze die de rol van de grafelijke administratie, al dan niet beïnvloed door de Brabantse familiebanden van de graaf, doorslaggevend acht, roept een niet te beantwoorden vraag op. Waarom bediende de grafelijkheid zich van een buitenlands voorbeeld, mogelijk langs de omweg van de administratie van de hertog van Brabant, wanneer zij toch zoveel eenvoudiger uit een van de steden binnen het eigen territorium een tekst had kunnen laten komen? Middelburg, Zieriksee, Westkapelle en Domburg in Zeeland, Geertruidenberg, Dordrecht en Leiden in Holland beschikten in 1245 al over min of meer gelijkwaardige stadsrechttekeningen⁸. Waren het daarentegen de burgers van Haarlem die bepaalden waar het voorbeeld werd gehaald – en dat zij het waren mogen we veronderstellen nu we weten dat zij het initiatief tot de totstandkoming van hun stadsrecht en de beoorkonding daarvan namen en de uitvoering van een en ander ook zelf ter hand namen – dan doen dergelijke vragen zich niet voor. Van omwegen is dan geen sprake. Er zullen rechtstreekse contacten van de burgers van Haarlem met die van Den Bos hebben bestaan. Dat de Haarlemmers hun voorbeeld niet dichterbij huis zochten, lijkt echter juist wél verklaarbaar. Het kiezen van het recht van een bepaalde stad leidde voor de dochterstad mogelijk tot een zekere mate van onderschikking aan de moederstad, ook in-

⁵ Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 95–96, 148–151 (294–295, 342–344).

⁶ Meilink, 'Stadsrecht Haarlem', p. 212–213; Meijers, bespreking van Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 243–244.

⁷ Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 90–93.

⁸ Koch, *OHZ*, I, nrs. 334 (1213 sept. 21, voor Geertruidenberg), 386 (1217, voor Middelburg) en 406 ([waarschijnlijk 1220] juli, voor Dordrecht); Kruisheer, *OHZ*, II, nrs. 430 (1223 mei, voor Westkapelle) en 435 (1222 [dec. 25]–1223 [dec. 24], voor Domburg). Zieriksee moet sedert een tijdstip tussen 1217 en 1222 over een stadsrechtotekening ontleend aan die van Middelburg van 1217 hebben beschikt; zie Kruisheer, 'Zeeuwse stadsrecht-oork.', p. 293–294. Het stadsrecht van Leiden, bekend uit de beoorkonding d.d. 1266 dec. 19 (Van den Bergh, *OHZ*, II, nr. 151), gaat voor een belangrijk deel terug op een oudere optekening die op zijn laatst eveneens uit de periode van graaf Willem I († 1222 febr. 4) moet dateren; vgl. Kruisheer, *OKGH*, p. 5 noot 3.

dien de moeder-dochterrelatie niet automatisch de instelling van hofvaart met zich zal hebben meegebracht⁹. Voor het in 1245 nog weinig betekende Haarlem zal het minder aantrekkelijk zijn geweest het ten enenmale aanwezige machtsverschil ten opzichte van steden als Leiden en Dordrecht te benadrukken door van een ervan de rechtsoptekening tot voorbeeld te nemen. Ongetwijfeld was het veiliger zich met dat doel tot het minder nabije, buiten de grenzen van het graafschap gelegen 's Hertogenbos te wenden. Uiteraard kan de goede relatie tussen de landsheren hierbij van indirect belang zijn geweest. De Haarlemmers zullen hebben mogen verwachten dat ontlening aan een Brabantse stad bij de graaf en diens omgeving niet onwelwillend beoordeeld zou worden.

Wat hiervan ook waar is, de Bossenaren verstrekten de Haarlemmers een afschrift van de tekst van hun stadsrecht – het was een oorkondetekst – zoals dat op dat tijdstip, in 1245 of kort voordien, van kracht was. Zij namen dat afschrift naar hun privilegeboek. Het verstrekte afschrift bestond uit enige bladen die tot een katern waren samengevouwen. Een aantal alternatieve lezingen die in het Bosse privilegeboek tussen de regels van de tekst of in de marge waren aangebracht, werden op overeenkomstige wijze in het afschrift weergegeven. Op drie losse blaadjes werden enige bepalingen bijgevoegd die ook in het voorbeeld los van het corpus waren genoteerd. Degene die vervolgens de aldus verkregen tekst moest aanpassen aan de eisen die de Haarlemse omstandigheden stelden, hoefde niet veel te veranderen. De aanduiding 'Orten' of 'Den Bos' verving hij uiteraard overal door 'Haarlem', en van de Leuvense ponden maakte hij Hollandse. Het op een van die drie losse blaadjes genoteerde artikel betreffende de verplichtingen van de burgers jegens de landsheer schraptte hij en verving het door een nieuw geredigeerde bepaling dienaangaande. Op een nieuw apart blad noteerde hij de bepalingen betreffende het in Haarlem geldende erfrecht. Deze vervingen de artikelen waarin het Bosse schependomserfrecht stond omschreven. Een ander artikel uit het recht van Den Bos liet hij geheel vallen. Daarentegen voegde hij zeventien artikelen, in groepjes van uiteenlopende omvang op zeven losse bladen en blaadjes genoteerd, toe. Deze zeven bladen en het blad met de erfrechtbepalingen schoof hij op verschillende plaatsen tussen de bladen van het uit Den Bos ontvangen katern waarin zich al drie losse bladen bevonden. In het katern met de doorlopende tekst en op de tussengeschoven bladen gaf hij aan waar de

⁹ De opvatting dat ontlening van stadsrecht vanzelf hofvaart ('te hoofde gaan') van de dochterstad op de moederstad betekende, is wijdverbreid. Zie Telting, 'Verleening stadrechten', p. 12–17; Brandt, *Hollandse stadsrechten*, p. 21; Niermeyer, *Delft en Delfland*, p. 51; Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 75; Korteweg, *Rechtsbronnen Woudrichem*, I, p. 21. Zij is evenwel onvoldoende gefundeerd. Delft, dochterstad van Haarlem, wist zich in 1259 van hofvaart op Den Bos verzekerd; Camps, *ONB*, I-1, nr. 272 (1259 juli). In de vijftiende eeuw ging Delft, eveneens dochter van Haarlem, naar Leiden, evenals Alkmaar; Wortel, 'Hofvaart Alkmaar', p. 375–376. Zie ook Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 87–88, 91–92 (288–289, 291–292) Hermesdorf, 'Te hoofde gaan', p. 30–32.

toevoegingen moesten worden opgenomen. De Haarlemse toevoegingen zijn mogelijk niet alle gelijk tot stand gekomen. De burgers van Haarlem kunnen de Bosse tekst al enige tijd vóór 1245 in hun bezit hebben gehad en er wijzigingen en toevoegingen in hebben aangebracht alvorens met de graaf en diens vertegenwoordiger overeenstemming te bereiken over de keur en de uitvaardiging ervan.

Tegen 23 november 1245 was die overeenstemming hoe dan ook een feit. Op die dag vertoefde de graaf met zijn mannen en zijn *clericus* Daniel in Haarlem. De laatstgenoemde werd belast met de redactie van de oorkonde waarin de keur zou worden vervat en door middel waarvan zij op die dag zou worden bekrachtigd. Van het ontwerp, zoals hem dat onder ogen kwam, maakte al een notificatio deel uit waarvan Daniel op zijn minst een enkele passus handhaafde. Zelf stelde hij een invocatio, een arenga en een intitulatio op die hij vóór de tekst van de ontwerp-keur plaatste, en aan het slot van de keur plaatste hij een corroboratio, de getuigenlijst en een opgave van de datum. De invocatio, de arenga en de corroboratio redigeerde hij in bewoordingen die hem vertrouwd waren uit de jaren waarin hij in de kanselarij van de hertog van Brabant werkzaam was geweest. De aldus in ontwerp opgestelde Haarlemse stadsrechoorkonde – wij kennen haar als de versie-BB – werd, voordat zij in het net werd geschreven, nog nagezien, mogelijk door magister Daniel zelf. Bij deze inspectie werd hier en daar nog wat aan de formulering van de eigenlijke keur veranderd. Dit geschiedde op dezelfde wijze als een aantal varianten uit het Bosse voorbeeld in het Haarlemse ontwerp waren overgenomen, door middel van bijschrijven tussen de regels of in de kantlijn. In de getuigenlijst kwamen voorts enkele onvolkomenheden aan het licht. Van de twee daar opgesomde leenmannen genaamd Dirk was Dirk van Teilingen, toen nog knaap, ten onrechte van het predikaat *dominus* voorzien en vóór heer Dirk de burggraaf (te weten van Leiden) geplaatst, terwijl twee andere aanwezigen, Wouter van Egmond en Hugo van Kralingen, niet waren vermeld. Misschien hadden dezen zich eerst later op de dag bij het grafelijk gezelschap gevoegd. De titulatuur en de rangorde van de twee Dirken werden gecorrigeerd en aangevuld; Wouter en Hugo werden alsnog in de lijst opgenomen. De datering die in eerste instantie uit niet meer dan een korte notitie bestond, werd in een behoorlijk jasje gestoken. In deze herziene versie, de versie-AA, diende het ontwerp uiteindelijk als Vorlage voor het netschrift.

Voor de vervaardiging van het net was een fraai, groot vel perkament van ongeveer 70 bij 60 cm aangeschaft. De netschrijver – het heeft er de schijn van dat het dezelfde magister Daniel was – voorzag dat blad van een liniëring met een regelafstand van ruim 1 cm evenwijdig aan de korte zijde, en begon te schrijven. Toen hij daarmee een eindweegs was gevorderd, werd het hem duidelijk dat het vel door de gekozen regelafstand en lettergrootte niet toereikend zou zijn. Opnieuw beginnen op een ander vel was niet goed mogelijk, een stuk perkament van de daartoe vereiste afme-

tingen was die dag te Haarlem niet voorhanden. Het grootste waarover men beschikte was een blad van ongeveer 22 bij 35 cm, te klein niet alleen om als schrijfmateriaal voor de hele tekst te kunnen dienen maar ook om het bij wijze van uitbreiding te hechten aan het blad waar al een deel van de tekst op stond. Er zat niets anders op dan de tekst over de twee bladen te verdelen en die elk de vorm van een volledige oorkonde mee te geven. De scriptor brak de tekst van de keur op het grote blad na artikel 54 af zodat er ruimte overschoot voor de corroboratio, de getuigenlijst en de datering. Die onderdelen plaatste hij daar. Op het tweede, kleinere blad liet hij de invocatio en de arenga achterwege, hij begon de vervolgoorkonde zonder meer met een intitulatio en promulgatio. De tekst van de keur vervolgde hij waar hij die onderbroken had. Kennelijk ervoor beducht nogmaals door ruimtegebrek in moeilijkheden te komen, ging hij meteen kleiner en gedrongener schrijven dan hij op het eerste blad had gedaan. Om dezelfde reden zal hij er van hebben afgezien dit tweede blad, een afdankertje uit een boekschrijversatelier, door een scheur ontsierd, bij te snijden waardoor het immers nog kleiner zou zijn geworden dan het al was. Het scheurtje werd dichtgenaaid, en de scriptor schreef tot zo dicht bij de reparatie als maar mogelijk was. Aan het slot van de keur liet hij nogmaals de corroboratio, de getuigenlijst en de datering volgen, waaraan hij een slotgebed toevoegde. Bij de vervaardiging van beide netschriften hield de scriptor zich waar het de eigenlijke keur betrof doorgaans strikt aan het ontwerp in zijn uiteindelijke versie (de versie-AA). Een paar fouten daarin zag hij over het hoofd en nam hij over. Ten aanzien van de oorkondeformules veroorloofde hij zich echter in beide stukken nogal wat afwijkingen van het ontwerp. Toen alles klaar was, werden de twee oorkonden voorzien van het grafelijk zegel. Ze werden ten slotte aan de stadsmagistraat ter hand gesteld.

In de aldus tot stand gekomen stadsrecht-oorkonde-in-twee-stukken bezaten de burgers van Haarlem nu een bewijsmiddel en teken van hun stedelijke status. De belangrijkste taak die deze stukken te vervullen kregen, was inderdaad die van teken of symbool. Als tekstdragers werden ze weinig geraadpleegd. Ze werden veilig opgeborgen in het stadsarchief en daaruit alleen bij uitzonderlijke gebeurtenissen te voorschijn gehaald. In 1337 liet de stad er ten behoeve van de grafelijke administratie een vidimus van maken, en in de zestiende eeuw en later kwamen nog enige afschriften tot stand¹⁰. Toen de stad in 1492 wegens haar aandeel in de kaas- en broodopstand van haar voorrechten vervallen werd verklaard, moest zij de twee stadsrecht-oorkonden samen met andere bescheiden aan de stadhouder-generaal afstaan en kreeg zij ze slechts onder zekere voorwaarden terug¹¹. In de dagelijkse praktijk van bestuur en rechtspraak en in het ver-

¹⁰ Nr. 672–673, afschriften B tot en met P, respectievelijk Q tot en met Z.

¹¹ Zie Kruisheer, *OHZ*, II, nrs. 672–673, onder Originelen.

ware. Postquam aliquis factus fuit oppidanus nulli tenebit esse
in eis sui generis. Si aliquis burgensis debitor fuit, bur-
gus. Omnis pignori bona pignori obligata. sive in hominibus sive
in rebus. pignori debitorum bonorum pignori obligatorum a misericordi-
a filialis circumstantiis legitime imoni debent.
licet nobilis vel ministerialis burgensis de Harlem
us sit. Quicquid si oppidanus non intente unius fuit ad
am de Harlem soluet in aut vero heredi Hollandie
ollactis ad carta imperatoris origu accede. aut vero duce
nuptis dicti oppidani de Harlem dabit quidem libras
(1)

Walterus de
ucen... refung. Quadrag
...

keer met het landsheerlijk gezag en met andere steden bedienden de Haarlemse autoriteiten zich echter in de meeste gevallen van het ontwerp. Het ontwerp in de gedaante waarin dat bij de vervaardiging van het netschrift als Vorlage had gediend, het uit enkele bladen samengestelde katern met de daarin tussengestoken bladen met toevoegingen, werd het eerste privilegeboek van de stad. Deze functie heeft het van de aanvang af tot zeker in het begin van de vijftiende eeuw vervuld. In 1246 werden de burgers van Delft in de gelegenheid gesteld het als voorbeeld voor de redactie van hun stadsrecht te gebruiken, en zo ook de burgers van Alkmaar in 1254. De tekst die de grafelijke raad in 1325 in verband met de Dordtse stapelkwestie verlangde, werd aan dit eerste Haarlemse privilegeboek ontleend¹². Het afschrift in *dat ruychghe bouck*, het oudst overgeleverde privilegeboek daterende uit de jaren 1412–1414, is erop gebaseerd¹³ evenals de middelnederlandse vertaling die uiterlijk omstreeks het jaar 1404 tot stand kwam. Naar het aantal overgeleverde afschriften daarvan te oordelen werd het stadsrecht van Haarlem vanaf de vijftiende eeuw, ook in het externe verkeer, nog voornamelijk in deze vertaalde vorm gehanteerd¹⁵.

DELFT

In de Delftse stadsrechtsoorkonde is de verwijzing naar het verzoek van de burgers uit het Haarlemse voorbeeld niet overgenomen. Op een andere plaats in de Delftse tekst wordt de verlening van het stadsrecht evenwel

¹² Nr. 672–673, afschrift AA (met II).

¹³ Nr. 672–673, afschrift BB (met CC, DD, EE, FF alsmede GG en HH).

¹⁴ Nr. 672–673, afschrift SS.

¹⁵ Nr. 672–673, afschriften SS tot en met PPP, waarvan DDD bestemd voor de stad 's Gravenzande.

De oorkonde met het tweede gedeelte van het stadsrecht van Haarlem (nr. 673, origineel). Fragmenten, ca. 1,2 resp. ca. 2 maal de ware grootte. Foto's Gemeentearchief Haarlem.

Rechts (zie de bovenste foto) tussen de regels 9 en 10 een dichtgenaaide scheur. Regel 9 is beschreven tot het punt waar de liniëring en de naaisteken elkaar kruisen. De reparatie dateert dus van vóór het tijdstip dat het blad werd beschreven. De gaatjes in de rand van de pliek (zie de onderste foto) zijn, samen met niet op de foto afgebeelde overeenkomstige gaatjes in de randen boven en links, onvoltooide voorbereidingen voor het aanbrengen van een liniëring en van een dubbel kader (beschrijving). Kennelijk was het blad aanvankelijk voor een codex bestemd. Het zal uit een boekschrijversatelier afkomstig zijn, waar men het in verband met de inscheuring ter zijde had gelegd. Dat het zonder te zijn bijgesneden werd gebruikt voor de beoorkonding van het Haarlemse stadsrecht, wijst erop dat te ruim schrijven en vervolgens gebrek aan schrijfmateriaal er de oorzaak van waren dat de keur verdeeld over twee oorkonden werd uitgevaardigd. Vgl. p. 50–51.

als een koopovereenkomst gekenschetst¹⁶. Een dergelijke koopovereenkomst komt niet, en zeker niet uitsluitend uit een initiatief van de landheer tot stand. Ook in dit geval wordt onze conclusie door de resultaten van onze analyse van de overlevering en de redactie ondersteund. Het ontwerp van de Delftse stadsrechttoorkonde is evenals dat van de Haarlemse in zijn opeenvolgende ontwikkelingsgedaanten via het stadsarchief overgeleverd. Bovendien bleek, anders dan in Haarlem, van daadwerkelijke medewerking van grafelijk personeel aan de vervaardiging van de oorkonde niets te bespeuren. De Delftse stadsrechttoorkonde is in overwegende mate uit het initiatief van de belanghebbenden en door hun inspanningen tot stand gekomen. Ook Delft moet op het moment van de stadsrechtverlening al een stedelijke gemeenschap hebben geherbergd.

Als voorbeeld voor hun stadsrecht kozen de Delftenaren het stadsrecht van Haarlem. Die keus kan op dezelfde gronden hebben berust als die welke een half jaar eerder voor de burgers van Haarlem hadden gegolden. Mogelijk wilden de burgers van Delft een gang naar een machtiger stad dichterbij in de nabijheid ontwijken. Vrees voor een te groot overwicht van Haarlem zal toen nog nauwelijks bestaan hebben. Enige jaren later lijkt dat al anders te zijn geweest. Toen de Delftse stadsmagistraat zich in 1259 van een hoofdbank verzekerd wilde weten, wendde hij zich liever, evenals Haarlem toen dat in 1245 een voorbeeld voor zijn stadskeur zocht, tot het veilig verre Den Bos¹⁷.

De burgers van Delft kregen in Haarlem een afschrift uit het eerste privilegeboek van deze stad, het van toevoegsels voorziene katern met het ontwerp van de Haarlemse stadsrechttoorkonde in zijn twee gecombineerde versies-BB en -AA. De vervaardiger van het afschrift nam het corpus van oorspronkelijk Bosse artikelen in ongewijzigde volgorde over. Hij liet zich echter weinig gelegen liggen aan de manier waarop de Haarlemse redacteur de afzonderlijk genoteerde toevoegingen in dat corpus had opgenomen. Met zijn eigen manier van rangschikken van die toevoegingen in de Delftse tekst had hij kennelijk, althans in het begin, een betere samenhang van die toegevoegde artikelen op het oog. De vervaardiger van het afschrift was daardoor in feite redacteur van het Delftse stadsrecht. De wijzigingen van inhoudelijke aard die hij aanbracht, waren uiteraard uitvoeisels van de onderhandelingen van de burgers van Delft met de graaf en diens vertegenwoordiger over de aanpassing van de keur aan de Delftse

¹⁶ Nr. 680 art. 56: *Et quoniam oppidanis de Delf de mea libera voluntate concessi hanc libertatem, solvent annuatim --- quinquaginta libras Hollandie; corroboratio: --- prenotatam condicionem inter me et oppidanos de Delff ordinatam.* Vgl. Niermeyer, *Delft en Delfland*, p. 64, die overigens de nadruk meer op het initiatief van de graaf legt. Het jaarlijks aan de graaf uit te keren bedrag vertegenwoordigt in de grond de door de stad verschuldigde jaarbede; vgl. Gosses, *Welgeborenen en huislieden*, p. 44–45. Dit doet niets af aan het hier aangegeven karakter van koop en verkoop.

¹⁷ Camps, *ONB*, I-1, nr. 272 (1259 juli).

omstandigheden en over de voorwaarden van de stadsrechtverlening. Aldus werden zes artikelen uit het Haarlemse voorbeeld niet opgenomen en een groot aantal andere min of meer ingrijpend gewijzigd, terwijl vier nieuwe bepalingen werden toegevoegd. De formuleringen werden op talrijke plaatsen verbeterd, hetgeen meermalen nogal fors ingrijpen met zich meebracht. Voorts voegde de redacteur door middel van bijschrijven tussen de regels en in de marge, in zijn ontwerp een aantal nieuwe dubbele lezingen toe aan die welke hij uit zijn voorbeeld had overgenomen. Mogelijk redigeerde deze bewerker ook de oorkondeformules die de eigenlijke keur omvatten; in ieder geval sluiten de oorkonde en de keur stilistisch nauw bij elkaar aan. Zoals gezegd lijkt hij, anders dan zijn Haarlemse voorganger een half jaar eerder, geen hulp te hebben gekregen van de zijde van het personeel van de graaf.

Over de identiteit van degene die het netschrift vervaardigde, weten we strikt genomen minder dan over die van de redacteur. Op algemene gronden is het waarschijnlijker dat het iemand uit de omgeving van de belanghebbenden is geweest dan een lid van het grafelijk personeel. De netschrijver hield zich doorgaans trouw aan het onderwerp in zijn laatste versie (de versie-EF), maar een enkele maal verkoos hij de bewoordingen van de aanvankelijke versie boven de wijzigingen zoals die in latere termijn waren aangebracht. Soms maakte hij een fout. Hij was echter wel zo verstandig klein te schrijven, zodat hij er zonder moeite in slaagde de gehele tekst op het blad van ongeveer 70 bij 45 cm te krijgen.

In Delft was de rol van stadsrechtsoorkonde in de gedaante waarin die werd uitgevaardigd, in nog sterkere mate dan zich dat in Haarlem liet vaststellen, een van teken of symbool van de stedelijke status. Omwille van de inhoud schijnt het origineel zelden of nooit te zijn geraadpleegd. Voor zover we weten is er, totdat Soutendam het in 1870 uitga^{f18}, nooit een afschrift van gemaakt. Alle bekende afschriften van het Delftse stadsrecht zijn van het ontwerp in zijn geaccumuleerde vorm afgeleid. Degene die de tekst in 1326 ten behoeve van de grafelijke administratie afschreef, sloeg in de regel geen acht op de in de tekst aangebrachte varianten¹⁹. De grafelijke klerk die hem in 1449 in de bevestigingsoorkonde van Filips de Goede insereerde, heeft die varianten daarentegen niet als vrijblijvende alternatieve lezingen maar als wijzigingen opgevat²⁰, terwijl de schrijvers van de twee oudst overgeleverde privilegeboeken van de stad afwisselend de primaire versie en de varianten volgden²¹. Tot omstreeks het midden van de vijftiende eeuw heeft het ontwerp zelf als stedelijk privilegeboek dienst gedaan. De in het tweede kwart van de vijftiende eeuw vervaardigde middelenederlandse vertaling die op dat ontwerp is gebaseerd, lijkt, gezien het

¹⁸ Soutendam, *Keuren Delft*, p. 229–242.

¹⁹ Nr. 680, afschrift B.

²⁰ Nr. 680, afschrift E met de registrering F.

²¹ Nr. 680, afschriften G en H.

grote aantal voorhanden afschriften ervan, op den duur de meest geraadpleegde tekst van het Delftse stadsrecht te zijn geworden²².

ALKMAAR

Ook het stadsrecht van Alkmaar en de oorkonde waarin het vervat is zijn klaarblijkelijk door de zorgen van de burgers zelf en uit een door hen zelf genomen initiatief tot stand gekomen. De passage uit het Haarlemse moederrecht die de stadsrechtverlening kenschetst als voortgekomen uit een door de burgers kenbaar gemaakt verzoek, is zonder essentiële wijzigingen overgenomen²³; en evenals dat in Haarlem en Delft het geval bleek, is het ontwerp in zijn opeenvolgende versies via het stadsarchief overgeleverd. Indien we het feit dat de corroboratio is geformuleerd in bewoordingen die het lid van de koninklijke kanselarij dat we als H aanduiden bij voorkeur gebruikte, mogen interpreteren als een teken dat de kanselarij een aandeel in de vervaardiging had (maar de aanwijzingen zijn zwak), dan lijkt dat aandeel pas te dateren uit het laatste stadium van de totstandkoming. De Alkmaarse samenleving zal, evenals de Haarlemse en de Delftse, ten tijde van de stadsrechtverlening al een zeker stedelijk karakter hebben vertoond.

Totstandkoming voornamelijk uit een initiatief en door de bemoeiingen van de belanghebbenden sluit uiteraard niet uit dat de stadsrechtverlening mede was ingegeven door de belangen van de oorkonder. Dit aspect komt in Alkmaar duidelijker tot uiting dan in Haarlem en Delft. In de artikelen die de diensten en betalingen van de burgers aan de landsheer omschrijven, wordt bepaald dat de omvang van die verplichtingen eerst na een periode van tien jaar zou worden vastgesteld. Gedurende die periode zouden de Alkmaarders van al die verplichtingen, uitgezonderd krijgsdienst tegen de Friezen, zijn vrijgesteld²⁴. De stadsrechtverlening als zodanig krijgt er het voorkomen van een beloning voor verleende en nog te verlenen militaire hulp door. Het is dan ook niet gewaagd te veronderstellen dat het stadsrecht de burgers van Alkmaar is toegezegd tijdens de campagne van de koning tegen de Friezen in mei 1254, enkele weken voor de uitvaardiging²⁵. De motieven van de landsheer lijken aldus vooral door de militaire behoeften van het ogenblik bepaald te zijn geweest²⁶.

De burgers van Alkmaar kozen het stadsrecht van Haarlem als voor-

²² Nr. 680, afschriften 00 tot en met TTT.

²³ Nr. 1009: --- *peticioni opidanorum eiusdem* (scil. *opidi de Alcmaria*) *benignius inclinati*.

²⁴ Nr. 1009, artt. 68, 69, 70.

²⁵ Vgl. Kruisheer, *OHZ*, II, nrs. 1005 (1254 mei 18) en 1006 (1254 mei 21), beide uitgevaardigd in *castris in depopulatione Westfrisie*, en nr. 1007 (1254 mei 21), in het legerkamp bij Vroon in Westfriesland.

²⁶ Cordfunke, *Alkmaar van boerderij tot middeleeuwse stad*, p. 157, en *Alkmaar in prehistorie en middeleeuwen*, p. 83–84, plaatst de stadsrechtverlening in het kader van een doelgerichte militair-strategische politiek van Willem II tegen de Friezen.

beeld voor het hunne. Kennelijk bestond er bij hen geen beduchtheid voor overvleugeling door deze naastbijzijnde gepriviligeerde stad.

Degene die aan de hand van het Haarlemse voorbeeld de Alkmaarse stadsrechoorkonde redigeerde, ging in tal van opzichten op dezelfde wijze als zijn Delftse collega te werk. Ook hij kreeg het ontwerp van de Haarlemse stadsrechoorkonde, het katern met de toevoegingen op afzonderlijke bladen dat als privilegeboek diende, tot zijn beschikking. In de tekst die hij er uit overnam, liet ook hij de volgorde van de artikelen van Bosse herkomst ongemoeid, terwijl ook hij de toevoegingen in een eigen rangschikking daarin opnam. Hij liet geen bepalingen uit zijn voorbeeld weg en evenmin voegde hij nieuwe toe. Aan de inhoud wijzigde hij weinig. De verplichtingen jegens de landsheer, de krijgsmacht uitgezonderd, werden tien jaar opgeschort. Deze wijziging zal het enige voorwerp van onderhandeling met de oorkonder zijn geweest. Ook in formeel opzicht werd er weinig veranderd. De Alkmaarse redacteur nam de bewoordingen van het voorbeeld in de meeste gevallen zonder meer over. In overeenstemming met de koninklijke waardigheid van de oorkonder paste hij meestal de pluralis majestatis toe; daar waar dat verwarring zou kunnen opleveren – Willem handelde uit hoofde van zijn landsheerlijke bevoegdheden, niet als koning – liet hij die vorm evenwel achterwege. De intitulatio met adres en groetformule en de datering formuleerde hij overeenkomstig de voor koningsoorkonden heersende gebruiken. In de formulering van de arenga bracht hij enkele onbeduidende wijzigingen aan, in die van de corroboratio greep hij krachtiger in. Van de alternatieve lezingen in de eigenlijke keur die hij in de vorm van interliniaire en marginale toevoegingen in zijn voorbeeld aantrof, maakte hij naar goeddunken gebruik. Soms nam hij tekst en toevoeging beide over, soms ook voegde hij zelf een dubbele lezing toe. Toen de redactie rond was, reisden de Alkmaarders met het resultaat van hun inspanningen naar Leiden waar op 11 juni de uitvaardiging plaatsvond. Wie het thans verloren netschrift vervaardigde, is niet bekend.

Evenals in Haarlem en Delft speelde het origineel een rol op de achtergrond. In 1389 verkeerde het in slechte staat²⁷. Of de tekst die in dat jaar in de bevestiging van hertog Albrecht werd geïnsereerd, op het origineel werd gebaseerd is niet te bepalen, en hetzelfde geldt voor de tekst die door het vidimus van 1325 wordt weergegeven²⁸. Van die twee kan er in ieder geval maar één op het origineel teruggaan. In 1492, na het kaas- en broodspel, moest ook Alkmaar zijn privileges, waaronder stelling het origineel van de stadsrechoorkonde van 1254, aan de stadhouder-generaal afstaan²⁹. Het staat evenwel vast dat men zich ook te Alkmaar al in de der-

²⁷ Nr. 1009, bevestiging [E] zoals overgeleverd via F: --- *want die hantveste ende privilegie soe sere verandert ende veroudert sijn in hare substancie* ---.

²⁸ Nr. 1009, afschriften [E] en B.

²⁹ Tekst van het vonnis bij Lams, *Privilegieboek Kennemerlandt*, p. 76–85, betreffende Alkmaar p. 78–79.

tiende eeuw in de dagelijkse praktijk niet van het origineel bediende maar van de tekst van het ontwerp. De tekst van de stadsrechttoorkonde die graaf Floris V in 1289 ten gunste van de burgers van Medemblik uitvaardigde, is erop gebaseerd³⁰. Van de vijftiende eeuw af komen we in het stadsarchief alleen nog afschriften tegen afgeleid van de bevestiging met insertie van Albrecht³¹ alsook, in ongeveer even groten getale, afschriften van de twee op het ontwerp gebaseerde nederlandse vertalingen³². Ook in Alkmaar vervulde het ontwerp enige eeuwen lang de functie van stedelijk privilegeboek.

³⁰ Van den Bergh, *OHZ*, II, nr. 664. Vgl. hiervóór, p. 41–42.

³¹ Nr. 1009, afschriften F, G, J, K, L, M, P, Q, R, S.

³² Nr. 1009, afschriften T, U, W, Z, AA, CC, EE, FF, respectievelijk V, X, Y, DD.

Slotopmerkingen

De ontdekking van de ontwerpen van de stadsrechttoorkonden van Haarlem, Delft en Alkmaar is in diplomatisch opzicht misschien wel het belangwekkendste resultaat van deze onderzoeken. Het feit dat we die ontwerpen niet in hun oorspronkelijke gedaante kennen maar slechts in de vorm van afschriften en vertalingen, doet hier niets aan af. In het algemeen is onze kennis omtrent de stadia die aan de uiteindelijke gedaante van een middeleeuwse oorkondetekst vooraf kunnen gaan – concept, ontwerp, klad – nogal beperkt. Veelal kennen we alleen die uiteindelijke gedaante, te weten de uitvaardiging of kopieën daarvan. Door de analyse van de overlevering, de samenstelling en de redactie van de drie stadsrechttoorkonden weten we over de ontwerpen die aan die stukken ten grondslag hebben gelegen, nu betrekkelijk veel.

In alle drie de onderzochte gevallen bleek het ontwerp in overwegende mate door de inspanningen van de belanghebbenden zelf tot stand te zijn gekomen. Dit geldt opmerkelijk genoeg evenzeer voor de stadsrechttoorkonde van Alkmaar die werd uitgevaardigd toen de oorkonder al lang over een min of meer regelmatig functionerende kanselarij beschikte, als voor de Haarlemse en de Delftse die van vóór die periode dateren¹. In dit opzicht vertegenwoordigen deze drie oorkonden tezamen geen geïsoleerd geval. Ook in de moederstad 's Hertogenbos en in de Zeeuwse steden treffen we de redactionele voorstadia van de stadsrechttoorkonden in de stadsarchieven aan². We mogen aannemen dat de stadsrechtoplekking en de beoorkonding ervan in onze streken zeker tot in de tweede helft van de dertiende eeuw doorgaans een aangelegenheid 'van onderop' was, op initiatief van de belanghebbende burgerijen nagestreefd en door haarzelf ter hand genomen. Zo te zien nam de landsheer hierin niet de leiding, maar volgde hij de autonoom op gang gekomen ontwikkelingen. De vraag hoe lang een en ander zo is gebleven, is een opgave voor voortgezet onderzoek.

¹ Vgl. Kruisheer, *OKGH*, p. 180–182; Hägermann, *Urkundenwesen Wilhelms von Holland*, p. 207–216.

² De tekst van het stadsrecht van Den Bos die voor dat van Haarlem als model diende, bevatte dubbele lezingen die niet aan het origineel of een afschrift daarvan ontleend kunnen zijn geweest; vgl. hiervóór, p. 19–20. Voor de stadsrechten van Middelburg en de daarvan afgeleide teksten, zie Kruisheer, 'Zeeuwse stadsrechttoork.', p. 293, 295, 297–298, 300.

In Delft en Alkmaar zowel als in Haarlem vervulde de stadsrechtsoorkonde in de uitwendige vorm waarin zij werd uitgevaardigd, een rol die in het dagelijkse leven weinig opviel. De originelen waren in de eerste plaats symbool en bewijsmiddel van de stedelijke status. Ze werden in het archief geborgen en kwamen daaruit maar zelden te voorschijn, bij voorbeeld bij gelegenheid van de bevestiging van de stedelijke autonomie of bij gelegenheid van het tegendeel daarvan, de verbeurte, zoals Haarlem en Alkmaar in 1492 overkwam³. In de praktijk van bestuur en rechtspraak werden doorgaans handzamere optekeningen gebruikt. In de drie onderzochte gevallen waren dat geen teksten die van het origineel waren afgeleid, maar steeds het ontwerp van de oorkonde. In Haarlem, Delft en Alkmaar diende dat ontwerp van meet af aan als stadsboek, als eerste privilege- en keurboek van de stad. Naar oorsprong en aard staat dit type stadsboek dichter bij de niet-oorkondelijke rechtsoptekening dan bij het eigenlijke cartularium.

Is er ook in dit opzicht sprake van een treffende overeenkomst met de Zeeuwse steden, tegelijk zit hier ook een belangrijk verschil. In Zeeland waren de stedelijke rechtsoptekeningen de neerslag van een min of meer doorlopend lokaal codificatieproces dat onafhankelijk van de landsheerlijke beoorkonding was ontstaan en zich ook onafhankelijk daarvan bleef ontwikkelen⁴. Van de drie Hollandse stadsrechten gaan daarentegen uiterst weinig of geheel geen tekstbestanddelen op oudere lokale optekeningen terug. Ze zijn eerst met het oog op de landsheerlijke beoorkonding, aan de hand van van elders gehaalde voorbeelden samengesteld en geredigeerd, en van 'aangroei' naderhand is geen spoor te bekennen. De verlening van de stadsrechtsoorkonden betekende voor Haarlem, Delft en Alkmaar formeel zoveel als het begin van het tijdperk van het geschreven recht. Het culturele verschil ten opzichte van Zeeland dat zich hier manifesteert, wordt nog geaccentueerd door het uitsluitende gebruik, tot in de vijftiende eeuw, van latijnse teksten. De rol van het geschreven recht zal er kleiner door zijn geweest dan in de Zeeuwse steden, waar het al bestaande systeem van rechtsoptekeningen van de aanvang af het nederlands als voertaal kende⁵.

Er mag dan van een evident verschil in culturele ontwikkeling met het Zeeuwse stedenlandschap sprake zijn, de drie onderzochte stadsrechtsoorkonden zijn op zichzelf afspiegelingen van een spontane stedenontwikkeling in Holland. We kwamen tot de conclusie dat de stadsrechten van Haarlem, Delft en Alkmaar en hun beoorkonding uit door de burgers genomen en ten uitvoer gelegde initiatieven zijn voortgekomen. Deze con-

³ Het was dan ook niet het intensieve gebruik dat de originelen bedreigde, zoals Camps, 'Stadsrecht Haarlem', p. 303, veronderstelt, maar veeleer de vergetelheid alsmede de vochtigheid en de brandbaarheid van de archiefbergplaatsen.

⁴ Kruisheer, 'Zeeuwse stadsrechtsoork.', p. 289–290, 291–292, 298, 300.

⁵ Kruisheer, 'Zeeuwse stadsrechtsoork.', p. 278–285.

clusie leidde tot een volgende. De drie nederzettingen zullen ten tijde van de totstandkoming van hun stadsrechttoorkonden al een aanmerkelijk stedelijk karakter hebben vertoond. Een gemeenschap waarbinnen de behoefte aan een bestuurlijke, rechterlijke en economische organisatie zoals die in al bestaande steden functioneerde voelbaar wordt, en waar men die behoefte omzet in de daadwerkelijke totstandbrenging van een landsheerlijke stadsrechttoorkonde, zo'n gemeenschap is al geen plattelandsgemeenschap meer. De bestaande opvattingen over de graad van stedelijke ontwikkeling van Haarlem, Delft en Alkmaar aan de vooravond van hun stadsrechtverleningen lopen uiteen. Huizinga aarzelde zich uit te spreken of de uitvaardiging van de Haarlemse stadsrechttoorkonde een spontaan tot ontwikkeling gekomen toestand bestendigde dan wel slechts de voorwaarden schiep voor het op gang komen van stedelijke ontwikkeling⁶. Volgens Niermeyer herbergde Delft in 1246 een nog overwegend agrarische samenleving. De stadsrechtverlening zou de uiting van een doelbewuste grafelijke politiek zijn, erop gericht het nog uiterst bescheiden stedelijk element te versterken⁷. Van de Kieft deelt deze zienswijze, en laat haar ook voor Haarlem en Alkmaar gelden⁸. Henderikx daarentegen benadrukt, ten aanzien van Haarlem, iets meer de spontane stedelijke ontwikkeling. Graaf Floris IV (1222–1234) zou blijkens de door graaf Floris V in 1290 gegeven bevestiging ervan, de burgers van Haarlem al een tolprivilege hebben verleend. Dit wijst er mogelijk op dat in die periode reeds van een enigermate stedelijke samenleving ter plaatse gesproken kan worden⁹. De opvatting dat de nederzetting op het moment van de stadsrechtverlening in feite al een stad was, vinden we het sterkst verwoord bij Cordfunke met betrekking tot Alkmaar¹⁰ en bij Raue met betrekking tot Delft¹¹. De resultaten van het onderzoek naar het ontstaan van de drie stadsrechttoorkonden lijken deze laatste zienswijze, zowel ten aanzien van Haarlem als ten aanzien van Delft en Alkmaar, te bevestigen.

Tot slot nog iets over de methode van ons onderzoek. De sleutel tot het welslagen werd verschaft door de analyse van de tekstoverlevering. Die analyse bracht een opmerkelijk belang van andere overleveringsvormen dan de originelen aan het licht. De originelen bleken veel minder gewicht

⁶ Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 442–446, 22, 160 (227–230, 235, 352). Temminck, 'Autonomie Haarlem', p. 117, spreekt zich voor de eerstgenoemde opvatting uit.

⁷ Niermeyer, *Delft en Delfland*, p. 53–64.

⁸ Van de Kieft, 'Stedelijke autonomie Holland', p. 101–102; Van de Kieft, 'Les comtes de Hollande et les villes', p. 482–483, 486 (p. 4–5, 8).

⁹ Henderikx, *Bedelordekloosters Holland en Zeeland*, p. 76–84. Bij deze zienswijze sluiten Speet, *Stedenatlas Haarlem*, p. 6, resp. Van Regteren Altena en Speet, 'Middelleeuws Haarlem', p. 25, zich aan.

¹⁰ Cordfunke, *Alkmaar van boerderij tot middeleeuwse stad*, p. 151–175; Cordfunke, *Alkmaar in prehistorie en middeleeuwen*, p. 47–58, 83–88; Cordfunke, 'Alkmaar: nieuwe gegevens', p. 9–35.

¹¹ Raue, *Delft*, p. 174, 184 en passim, voorts samenvatting p. 268–272.

in de schaal te leggen dan de diplomatici doorgaans aannemen. Dit geldt zowel voor het onderzoek als voor het onderzochte. Indien en voor zover vroegere onderzoeken niet bevredigend tot het ontstaan van de drie stadsrechoorkonden hebben weten door te dringen, dan was dat, zo weten we nu, op zijn minst ten dele doordat men zich op de stadsrechoorkonden in de gedaante waarin ze werden uitgevaardigd blind staarde.

Die Entstehung der Stadtrechturkunden von Haarlem, Delft und Alkmaar

EINLEITUNG

Den Stadtrechturkunden, die Graf Wilhelm II. von Holland (1234–1256, seit 1247 deutscher König) zugunsten der Bürger von Haarlem (1245), Delft (1246) und Alkmaar (1254) ausfertigte, sind schon mehrere Untersuchungen gewidmet worden. In der Neuausgabe des *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* haben wir sie zusammengefasst. Hier geben wir daraus nur das wieder, was für die von uns beabsichtigte Fortsetzung der Forschung nach dem Zustandekommen dieser drei Urkunden erforderlich ist.

Echtheit Die von Brandt und Opperman dargelegte Meinung, die drei Urkunden seien um 1273–1274 entstandene Fälschungen, ist durch Huizinga, Koebner und Meilink überzeugend zurückgewiesen worden. Auch die von Camps nachher entwickelte Auffassung, dass die Haarlemer Urkunden in ihrer überlieferten Form Nachzeichnungen des 15. Jhdts. seien, hat sich als unrichtig erwiesen. Die Diskussion über die Echtheit der Stadtrechturkunden von Haarlem, Delft und Alkmaar halten wir für beendet.

Äussere Merkmale Das Stadtrecht von Haarlem ist in zwei Urkunden des gleichen Datums, die beide einen Teil des Rechtstextes enthalten, ausfertigt worden. Diese auffallende Ausfertigungsweise, und zwar durch Verteilung auf zwei Urkunden, ist durch Huizinga erklärt worden. Dadurch, dass das für die Reinschrift herangezogene Pergamentblatt voll wurde, ehe der ganze Text ausgeschrieben war, war die Fortsetzung auf einem zweiten Blatt erforderlich. Um den beiden Teilen der Bestimmungen die gleiche Rechtskraft zu verleihen, mussten den beiden Stücken die Form einer vollständigen Urkunde erteilt werden.

Die zwei Haarlemer Urkunden sind von ein und derselben Hand ins Reine geschrieben worden. Die Hand, die die Stadtrechturkunde für die Bürger von Delft mündigte, ist eine andere als die der zwei Haarlemer Urkunden. Keine dieser zwei Hände ist uns aus anderen Schriftstücken bekannt. Dadurch ist ihre Identifikation als zum gräflichen Personal gehörende Hände oder als Empfängerhände nahezu unmöglich. Das Original der Alkmaarer Urkunde ist verschollen.

Innere Merkmale Anhand der 'klassischen' Methode erfahren wir nur

wenig über die Identität derjenigen, die die drei Stadtrechte und die Urkunden, in denen diese ausgefertigt worden sind, redigiert haben. Die Urkundenformeln des Haarlemer Textes zeigen die Merkmale des Diktats des gräflichen *clericus* Daniel. Es handelt sich hier jedoch um ein nur zufälliges Auftreten von gräflichem Personal. Der Graf von Holland verfügte 1245 nicht über eine administrative Einrichtung, die als Kanzlei bezeichnet werden kann. Das gleiche war ein halbes Jahr später der Fall, als die Stadtrechurkunde für Delft ausgefertigt wurde, eine Urkunde, die keine identifizierbaren Diktatmerkmale enthält. Zur Zeit der Ausfertigung der Alkmaarer Stadtrechurkunde stand dem Urkunder, der inzwischen zur Königswürde erhoben war, schon längst eine mehr oder weniger regelmäßig funktionierende Kanzlei zur Verfügung, doch lässt sich nicht feststellen, ob diese an der Redaktion dieser Urkunde beteiligt war.

Besser als über die Identität der Personen, die die drei Stadtrechurkunden redigiert haben, sind wir über ihre Arbeitsweise unterrichtet. Das Stadtrecht von Haarlem ist, so hat Huizinga und nach ihm ausführlicher Camps dargelegt, in erheblichem Mass dem Stadtrecht von 's Hertogenbos in Brabant entlehnt worden. Der Text des Stadtrechts von 's Hertogenbos, der 1245 bei der Redaktion des Haarlemer Stadtrechts als Vorlage gedient hat, ist nicht überliefert worden, doch kann er anhand einer älteren und einiger jüngerer Ausfertigungen, deren Texte überliefert sind, gewissermassen rekonstruiert werden. Er bestand nicht aus nur einer, sondern aus mehreren, leicht variierenden Aufzeichnungen. Das Stadtrecht von 's Hertogenbos gehört zur Stadtrechtfamilie von Löwen, einer Gruppe im 12. bis 14. Jhdt. an verschiedenen Niederlassungen in Brabant verliehener Rechtsregeln, die aus Texten aus dem J. 1211 und später bekannt sind. Nebst Bestandteilen, die dem Recht von 's Hertogenbos verpflichtet sind, umfasst das Stadtrecht von Haarlem eine kleinere Anzahl von Bestimmungen unbekannter Herkunft.

Die Stadtrechte von Delft und Alkmaar basieren auf dem Haarlemer Stadtrecht. Sie geben das, was das Haarlemer Stadtrecht vorher dem Stadtrecht von 's Hertogenbos entlehnt hatte, in der gleichen Reihenfolge wieder. Beide geben auch nahezu alle Haarlemer Zusätze, wenn auch beide in einer einigermassen veränderten Anordnung, wieder. Das Delfter Stadtrecht kennt auch einige neue Bestimmungen. Es gibt dennoch Hinweise, die die Abhängigkeit der Delfter und Alkmaarer Stadtrechte von dem Stadtrecht von Haarlem problematisch zu machen scheinen. Huizinga hat darauf aufmerksam gemacht, dass der Delfter Text durch eine logischere Anordnung der neuen Bestimmungen in dem ursprünglich 's Hertogenboser Corpus, sich mehr dem Stadtrecht von 's Hertogenbos als dem von Haarlem anzunähern scheint. Huizinga und Meijers betrachteten dies gerade als einen Beweis der Abhängigkeit des Delfter Stadtrechts von dem Haarlemer, da jedem klar sein müsse, dass die Anordnung im Stadtrecht von Haarlem weniger logisch ist. Dieses Argument vermag uns nicht zu überzeugen. Ferner zeigen der Delfter und der Alkmaarer Text and eini-

gen Stellen, in denen der Haarlemer Text augenscheinlich korrupt ist, die richtigen Lesungen. Meilink und Camps haben dies durch die Annahme zu erklären versucht, dass die Stadtrechte von Delft und Alkmaar nicht auf dem Stadtrecht von Haarlem basieren sollen, sondern die drei Stadtrechte seien insgesamt von einer gemeinsamen Vorlage, wahrscheinlich einem Entwurf oder einigen, einander verwandten Entwürfen abgeleitet. Mit Meijers sind wir der Meinung, dass diese Erklärung nicht völlig überzeugt. Die Ähnlichkeit der Delfter und Alkmaarer Texte mit dem Haarlemer Text ist so gross, dass hier nur von Abhängigkeit die Rede sein kann.

Die Stadtrechurkunden von Haarlem, Delft und Alkmaar, so lautet ein weiteres Bedenken gegen die älteren Untersuchungen, sollten, anders als ihre Vorlage, alle a priori nur in einer einzigen Fassung, und zwar der ihrer Ausfertigung, bestanden haben. Die Möglichkeit, es habe mehrere Fassungen gegeben, die die festgestellten Verschiedenheiten erklären könnten, ist nie erwogen worden. Eine systematische Untersuchung der Überlieferung der drei Stadtrechurkunden ist bisher eben ganz vernachlässigt worden.

Fortsetzung der Untersuchung Die Untersuchung nach dem Entstehen der drei Stadtrechurkunden, die wir weiterführen, fängt für jede von ihnen mit einer Untersuchung der Textüberlieferung an. Dadurch, dass die benötigten Materialien hinsichtlich der Edition des neuen *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* jetzt zum erstenmal zusammengetragen worden sind, ist eine solche Untersuchung möglich. Der Überlieferungsuntersuchung folgt in den drei Fällen eine Untersuchung der Zusammensetzung und der Redaktion. Diese sämtlichen Untersuchungen der Überlieferung, der Zusammensetzung und der Redaktion (1. Kapittel) sind natürlich überwiegend analytischer Art. Danach versuchen wir, aus ihren Ergebnissen ein zusammenhängendes Bild der Entstehung der drei Stadtrechurkunden zu skizzieren (2. Kapittel). Als diplomatische Untersuchungen beschränken unsere Untersuchungen sich auf die formellen Aspekte der Urkunden.

I ÜBERLIEFERUNG, ZUSAMMENSETZUNG UND REDAKTION DER DREI STADTRECHURKUNDEN

HAARLEM

Überlieferung Die Stadtrechurkunde von Haarlem (23. November 1245) zeigt eine umfangreiche Überlieferung auf. Die zwei Stücke, von denen jedes einen Teil der Bestimmungen enthält, sind im Original sowie auch in zahlreichen davon abgeleiteten Abschriften (14. Jhts. und später) überliefert. Daneben gibt es einen Text, ebenfalls in vielen Abschriften (14. Jhts. und später) vorhanden, der das Stadtrecht so wiedergibt, als wäre es nicht über zwei Urkunden verteilt, sondern ungeteilt in nur einer Urkunde ausgefertigt worden. Von diesem einheitlichen Text gibt es zwei

Fassungen, die nur geringfügige Formulierungsunterschiede zeigen, wie auch eine mittelniederländische Übersetzung, die ebenfalls in vielen Abschriften (15. Jhts. und später) überliefert ist.

Ein Vergleich des einheitlichen Textes und des Textes der Ausfertigung weist aus, dass der erstgenannte nicht durch Zusammenfügung der zwei Teile der letztgenannten zustandegekommen ist. Der einheitliche Text stellt offenbar eine Phase der Entstehung der Urkunde dar, die der ihrer Ausfertigung vorangegangen ist. Die Fassung des einheitlichen Textes, die uns aus der Abschrift BB bekannt ist, stimmt gewöhnlich mit dem Text des Stadtrechts von 's Hertogenbos, das dem Haarlemer Stadtrecht als Vorbild diente, überein, während die durch Abschrift AA überlieferte Fassung an den ausgefertigten Text anschliesst. Der einheitliche Text ist, so schliessen wir, ein Entwurf der Haarlemer Stadtrechturkunde, Entwurf, vom dem eine frühere Fassung durch die Abschrift BB und eine spätere Fassung durch die Abschrift AA wiedergegeben wird. Auch in den Textteilen, die nicht dem Recht von 's Hertogenbos entlehnt worden sind, und zwar in der Zeugenreihe und der Datierung, lässt sich dieser Unterschied feststellen.

In einigen Fällen schliesst sich die Formulierung der Ausfertigung jedoch enger an die Fassung-BB als an die Fassung-AA an. Hieraus kann die Folgerung gezogen werden, dass dem Schreiber der Originale beide Fassungen zur Verfügung gestanden haben. Die Fassungen-BB und -AA müssen in ein und derselben Aufzeichnung vereint gewesen sein. Die spätere Fassung-AA muss durch Änderungen in dem Text der früheren Fassung-BB zustandegekommen sein. Es gibt auch Stellen, in denen beide der divergierenden Lesungen von BB und AA ihre Parallelesung im Stadtrecht von 's Hertogenbos oder in anderen Texten der Löwener Stadrechtfamilie haben. Die Varianten dieser Kategorie müssen als Doppellesungen der 's Hertogenboser Vorlage entlehnt worden sein. Ferner muss der Entwurf des Stadtrechts von Haarlem mehrere Doppellesungen als wir aus den Abschriften BB und AA kennen, enthalten haben. Es handelt sich hier um Lesungen, in denen die Stadtrechte von Delft und Alkmaar (die, wie in den bezüglichen Paragraphen dargetan werden wird, nicht von den Haarlemer Originalen sondern von dem Entwurf des Haarlemer Stadtrechts abgeleitet worden sind) von den Haarlemer Texten abweichen, jedoch mit einem oder einigen der Texte der Löwener Stadrechtfamilie übereinstimmen.

Der Haarlemer Entwurf muss durch die sämtlichen im Text zugefügten Varianten hier und da schwer leserlich oder undeutlich gewesen sein. Einige Stellen, die in den Stadtrechten von Haarlem, Delft und Alkmaar immer, doch jedesmal auf andere Weise, korrupt sind, können aus dieser Annahme erklärt werden.

Die mittelniederländische Übersetzung des einheitlichen Textes gibt abwechselnd die Fassungen-AA und -BB wieder. Sie basiert augenscheinlich auf dem beide Fassungen enthaltenden Text des Entwurfes.

Die Abschrift BB und die mittelniederländische Übersetzung sowie die Originale liegen im Archiv der Stadt Haarlem. Die Abschrift AA, die im holländisch-gräflichen Archiv überliefert ist, ist nachweisbar demselben Stadtarchiv entnommen. Der Ort der Überlieferung des Haarlemer Stadtrechtenwurfes in seinen aufeinanderfolgenden Entstehungsphasen, und zwar das Archiv der Stadt, zeigt dass das Stadtrecht von Haarlem und die Urkunden, in denen es enthalten ist, durch die Bemühungen der Bürger zustandegekommen sind.

Zusammensetzung Nahezu dreiviertel der Bestimmungen des Haarlemer Stadtrechts ist dem Stadtrecht von 's Hertogenbos entnommen. Mit wenigen Ausnahmen gleicht ihre Reihenfolge der der Vorlage. In jenen Ausnahmefällen handelt es sich um Bestimmungen, die in der Rechtsaufzeichnung von 's Hertogenbos aus losen Zufügungen bestanden haben, Bestimmungen, die im Haarlemer Entwurf ebenfalls auf lose zugefügten Blättern notiert wurden. Die Bestimmungen des Erbrechts und der dem Landesherrn zu leistenden Dienste wurden an die entsprechenden Stellen durch neu formulierte Bestimmungen, die das in Haarlem geltende Erbrecht und die dort zu leistende Dienste enthalten, ersetzt. Einige andere Artikel wurden weniger eingreifend angepasst, wiederum einige andere dagegen nicht übernommen.

Inmitten der Bestimmungen, die aufgrund ihrer Formübereinstimmung dem Stadtrecht von 's Hertogenbos entlehnt worden sind, trifft man zwei Gruppen von Bestimmungen, deren Herkunft nicht auf diese Weise festgestellt werden kann. Durch Vergleich ihrer Anordnung in den von dem Haarlemer Stadtrecht abgeleiteten Stadtrechten von Delft und Alkmaar kann dargelegt werden, dass diese Bestimmungen auf einigen losen Blättern gestanden haben, die dem eine fortlaufende Aufzeichnung formenden Corpus von Bestimmungen 's Hertogenbosser Herkunft hinzugefügt worden waren. Die Vorlage der Delfter und Alkmaarer Stadtrechturkunden war also nicht die Haarlemer Stadtrechturkunde in ihren ausgefertigter Form. Jene Vorlage muss also der Entwurf der Haarlemer Stadtrechturkunde gewesen sein, der ja aus einer Aufzeichnung mit äusserlich zu unterscheidenden Zusätzen bestanden haben muss. Dadurch, dass diese Zusätze, trotz ihrer verschiedenen Anordnung, in den drei Stadtrechturkunden, bzw. in zwei von ihnen, bisweilen identische Reihen bilden, kann die Zahl jener zugefügten Blätter genau festgestellt werden. Die auf den zugefügten Blättern notierten Bestimmungen müssen, ebenso wie der neu redigierte Artikel hinsichtlich der Dienste und die genau zu datierenden neu redigierten Erbrechtartikel, die ebenfalls auf losen Blättern standen, zur Zeit der Redaktion des Haarlemer Stadtrechts zustandegekommen sein.

Redaktion Laut des Diktats einiger bestimmter Formeln ist die zweigliedrige Urkunde, in der das Stadtrecht von Haarlem enthalten ist, durch den gräflichen *clericus* Daniel verfasst worden. Um feststellen zu können,

wer die Anpassung der Bestimmungen des Stadtrechts von 's Hertogenbos und die Redaktion der neuen Artikel vorgenommen hat, reicht der Stilvergleich jedoch nicht aus. Es gibt aber einen anderen Weg. Vergleichen wir den ausgefertigten Text mit dem Entwurf (Fassungen-BB und -AA), dann ist auffallend, dass die Stellen, wo der Schreiber sich erlaubt, vom Entwurf bzw. von dessen letzter Fassung-AA abzuweichen, mit wenigen Ausnahmen auf die Urkundenformeln beschränkt sind. Es handelt sich bei diesen Abweichungen also vornehmlich um diejenige Textteile, die mit Sicherheit Daniel zuzuschreiben sind. Wenn wir annehmen dürfen, ein Schreiber weiche leichter von seinem eigenen als von einem durch einen andern redigierten Text ab, liefert eine zweifache Schlussfolgerung auf der Hand: die Haarlemer Stadtrechturkunde ist von Daniel selbst mündiert worden; und der Inhalt der Urkunde, das Stadtrecht im engeren Sinn, ist nicht von ihm sondern von einem andern redigiert worden. Der Ort der Überlieferung des Entwurfes, und zwar das Stadtarchiv, führte uns schon zu der Annahme, dass das Haarlemer Stadtrecht durch die Bemühungen der Bürger zustande gekommen ist. Die Haarlemer Stadtrechturkunde stellt also eine auffallende Mischung von Empfängeranfertigung und 'Kanzlei'-anfertigung dar.

DELFT

Überlieferung Die Stadtrechturkunde für Delft (15. April 1246) ist im Original sowie auch in der Form zahlreicher Abschriften des 14. Jhts. und später vorhanden. Die Abschriften können in vier Gruppen eingeteilt werden (B, EF, G und H). Ferner gibt es eine mittelniederländische Übersetzung, die ebenfalls aus zahlreichen Abschriften (15. Jhts. und später) bekannt ist.

Die lateinische Abschrift B zeigt viele kleine Formulierungsunterschiede im Vergleich zum Original. In einer Anzahl solcher Fälle stimmt die Lesung von B mit der des Haarlemer Mutterrechts überein. Wir schliessen hieraus, dass die Abschrift B nicht von dem Original hergeleitet worden ist. Die Abschrift B repräsentiert eine Fassung des Delfter Stadtrechts, die näher als das Original an die Haarlemer Vorlage anschliesst. Die Abschrift B gibt offenbar einen Entwurfstext des Delfter Stadtrechts wieder.

Die Abschriften G, H und EF zeigen, in dieser Reihenfolge, immer weniger der Varianten, die uns soeben zu der Folgerung führten, dass B einen Entwurf wiedergibt. Je mehr G, H und EF sich von B unterscheiden, je mehr stimmen sie mit dem ausgefertigten Text überein. Sie scheinen also verschiedene, aufeinanderfolgende Entstehungsphasen des Entwurfes wiederzugeben. Dieser Eindruck ist nicht ohne weiteres richtig. Die Abschrift B, die dem Haarlemer Mutterrecht am nächsten kommt, schliesst sich jedoch einige wenige Male gerade dem Text des Originals an, während die Abschriften EF, die gewöhnlich mit dem ausgefertigten Text übereinstimmen, einmal die ältere, dem Haarlemer Vorbild entlehnte Variante hat. Sämtliche aus B, G, H und EF bekannten Varianten dieser

Kategorie bilden das Ergebnis einer Überarbeitung des dem Stadtrecht von Haarlem entnommenen Textes. Sie müssen als Änderungen im Text der ursprünglichen Fassung in ein und demselben Exemplar des Entwurfes vereinigt gewesen sein.

Der Text der Delfter Stadtrechturkunde folgt in den meisten Fällen der Fassung-AA des Stadtrechts von Haarlem, in einigen wenigen jedoch der Fassung-BB. Der Haarlemer Text, der bei der Redaktion der Delfter Stadtrechturkunde als Vorlage diente, war also nicht die über zwei Urkunden verteilte Ausfertigung, sondern deren Entwurf, in dem ja die Fassungen-AA und -BB vereinigt waren.

Die mittelniederländische Übersetzung der Delfter Stadtrechturkunde folgt nun bald einer der vom Original abweichenden Fassungen-B, -G, -H und -EF, bald wieder einer anderen oder einer Kombination einiger dieser Fassungen. Der Übersetzer hatte offenbar den von Varianten versehenen Entwurfstext vor sich.

Die die unterschiedlichen Fassungen des Entwurfes vertretenden Abschriften liegen im Delfter Stadtarchiv, bzw. sind aus diesem Stadtarchiv her abgeleitet worden, und auch die auf dem Entwurf basierende Übersetzung finden wir dort. Aus dem Vorhandensein des in seiner ursprünglichen Form freilich verlorengegangenen Entwurfes im Stadtarchiv schließen wir, dass das Entwurf durch die Bemühungen der Bürger von Delft angefertigt worden ist.

Zusammensetzung Die Mehrzahl der Artikel des Delfter Stadtrechts ist dem Stadtrecht von Haarlem entlehnt worden. Einige wenige der Haarlemer Artikel wurden nicht übernommen, einige andere wurden abgeändert bzw. durch neue ersetzt, und es gibt auch einige ganz neue Bestimmungen. Die Artikel's Hertogenboser Ursprungs im Haarlemer Stadtrecht behielten ihre Reihenfolge bei. Die im Haarlemer Entwurf lose beigefügten Artikel wurden etwas anders als in der Haarlemer Ausfertigung eingeordnet. Diese Umordnung, deren Ziel offenbar ein besserer Zusammenhang der Bestimmungen war, wurde jedoch nicht konsequent durchgeführt.

Redaktion Der Text des Delfter Stadtrechts zeigt ferner eine grosse Zahl rein formeller Unterschiede im Vergleich zur Haarlemer Vorlage. Dem Verfasser war es offenbar um eine Stilverbesserung zu tun. Die Redaktion des Stadtrechts im engeren Sinn und die der Urkunde scheinen von ein und derselben Person herzurühren. Ihre Identität ist uns unbekannt. Aufgrund unserer Untersuchungen des gräflich-holländischen Urkundenwesens der entsprechenden Periode muss die Delfter Stadtrechturkunde aller Wahrscheinlichkeit nach eine Empfängeranfertigung genannt werden. Der Ort der Überlieferung ihres Entwurfes, und zwar das Stadtarchiv, brachte uns schon die gleiche Folgerung.

ALKMAAR

Überlieferung Die Stadtrechurkunde für Alkmaar (11. Juni 1254) ist ausschliesslich in der Form von Abschriften des 14. Jhts. und später überliefert worden. Nebst dem lateinischen Text gibt es zwei mittelniederländische Übersetzungen des 15. Jhts.

Die Abschriften des lateinischen Textes lassen sich in vier Gruppen (B, D, F und H) einteilen. Diese vier Gruppen zeigen Textvarianten im Vergleich zueinander, deren verschiedene Lesungen ihre Parallelen im Stadtrecht von Haarlem, bisweilen auch in einigen anderen Rechten der Löwener Familie haben. Hinsichtlich dieser Parallellie bilden die vier Gruppen immer wechselnden Kombinationen. Die vier Abschriftengruppen geben also nicht ebensoviele einzeln aufgezeichnete Fassungen der Alkmaarer Stadtrechurkunde wieder, sondern ein und dieselbe Aufzeichnung, die sämtliche Varianten innegehabt haben muss. Diese Aufzeichnung war deshalb nicht das Original oder ein vom Original abgeleiteter Text. Die gemeinsame Vorlage von B, D, F und H muss ein Entwurf der Alkmaarer Stadtrechurkunde gewesen sein.

In den meisten Fällen stimmt die eine Lesung einer gewissen Stelle im Alkmaarer Stadtrecht mit der Fassung-AA des Stadtrechts von Haarlem und die andere mit dessen Fassung-BB überein. Bei der Redaktion des Stadtrechts von Alkmaar diente also nicht die in zwei Urkunden niedergelegte Ausfertigung des Haarlemer Stadtrechts, sondern der Entwurf des Haarlemer Stadtrechts als Vorlage.

Ein Vergleich mit dem Stadtrecht von Medemblik vom 25. März 1289, das vom Stadtrecht von Alkmaar abgeleitet worden ist, bringt weitere Varianten ans Licht, die aufgrund ihrer Parallellie mit dem Stadtrecht von Haarlem ebenfalls im Alkmaarer Entwurf gestanden haben müssen.

In den zwei mittelniederländischen Übersetzungen gibt es abwechselnd Stellen, wo die Lesungen entweder mit einer der verschiedenen Fassungen des lateinischen Textes oder mit einer Kombination einiger jener Fassungen übereinstimmen. Beide Übersetzungen sind also nach dem mit Varianten versehenen Entwurf angefertigt worden.

Auch in Alkmaar stammen die verschiedenen Abschriften und Übersetzungen des Entwurfes aus dem Stadtarchiv. Dies ist auch hier ein Indiz dafür, dass der Entwurf der Stadtrechurkunde durch Vermittlung der Interessenten zustandegekommen ist.

Zusammensetzung Das Stadtrecht von Alkmaar ist ausschliesslich aus Bestandteilen des Stadtrechts von Haarlem zusammengestellt worden. Bestimmungen sind weder hinzugefügt noch weggelassen worden, und im Inhalt der Vorlage ist äusserst wenig abgeändert worden.

Diejenigen Artikel, die im Haarlemer Entwurf eine durchgehende Aufzeichnung darstellten, trifft man im Alkmaarer Text in der gleichen Anordnung an. Die der Vorlage lose beigefügten Bestimmungen sind jedoch etwas anders als es in der Haarlemer Ausfertigung der Fall war (und auch

anders als in der Delfter Urkunde) darin aufgenommen. Zweck war offenbar einen besseren Zusammenhang der verschiedenen Bestimmungen zu erreichen.

Redaktion Die Formulierung des Alkmaarer Stadtrechts schliesst sich am engsten an die Haarlemer Vorlage an. Die auffallendste Änderung stellt die Anwendung des *Pluralis maiestatis* dar. Der Urkunder war 1247 zum deutschen König gewählt und um nächsten Jahr gekrönt worden. Diese redaktionelle Umarbeitung ist aber nicht konsequent durchgeführt worden, offensichtlich um erkennen zu lassen, dass Wilhelm hier als Landesherr, nicht als König handelte. Natürlich wurde auch die Formulierung der Urkunde, in der das Stadtrecht enthalten ist, mit der Königswürde des Urkunders in Übereinstimmung gebracht. Wer die Redaktion unternahm, ist nicht mit Sicherheit festzustellen. Die *Corroboratio* zeigt eine Formel, die von einem gewissen Mitglied der Königskanzlei mit Vorliebe benutzt wurde. Die Beteiligung der Kanzlei in der Anfertigung dieser Urkunde ist aufgrund dieses einzigen Merkmals für nicht gesichert zu halten. Der Anteil der Empfänger, der Bürger von Alkmaar, scheint hingegen entscheidend gewesen zu sein. Die Benutzung eines schon bestehenden Urkundentextes als Vorlage und die Überlieferung des Entwurfes durch das Stadtarchiv zeigen deutlich in diese Richtung.

II DIE ENTSTEHUNG DER DREI STADTRECHTURKUNDEN

HAARLEM

Laut der narrativen Einleitung zur *Dispositio* ist das Stadtrecht von Haarlem aufgrund einer diesbezüglichen Bitte der Bürger dieses *oppidum* angefertigt worden. Die Untersuchung der Überlieferung und der Redaktion führte uns zur Schlussfolgerung, dass das Stadtrecht und die Urkunde, in der es enthalten ist, vornehmlich durch die Vermittlung der Bürger zustande gekommen sind. Der Anteil des gräflichen *clericus* Daniel hat nur auf die letzte Phase des Entstehungsprozesses Bezug. Das Zustandekommen des Haarlemer Stadtrechts war also in ausschlaggebendem Mass der Erfolg der Initiative und des Auftretens der Haarlemer. Dies impliziert, dass die Haarlemer Gesellschaft zur Zeit der Stadtrechtverleihung schon einen gewissermassen städtischen Charakter zeigte.

Die Frage, warum man das Recht der Brabantischen Stadt 's Hertogenbos zum Vorbild wählte, scheint jetzt besser als bisher der Fall war, beantwortet werden zu können. Bisher schrieb man diese Wahl dem Grafen und dessen nach Brabant orientierter Umgebung zu. Dies liess aber die auffallende Tatsache, dass nicht die Rechtsaufzeichnung einer der eigenen holländischen oder seeländischen Städte herangezogen wurde, unerklärt. Wenn es aber die Bürger von Haarlem waren, die diese Wahl bestimmten, dann gibt es dieses Problem nicht. Die Haarlemer können, indem sie sich an das ausländische 's Hertogenbos, mit dem sie Handelsbeziehungen ge-

habt haben werden, für einen Text wandten, sich vor einem zu grossen Übergewicht einer der mächtigeren Städte innerhalb des eigenen Landes geschützt haben wollen.

Anhand einer Abschrift des Stadtrechts, die ihnen aus dem Privilegienbuch von 's Hertogenbos zur Verfügung gestellt wurde, redigierten die Bürger von Haarlem einen Entwurf ihres eigenes Stadtrechts. Dieser Entwurf hatte die äussere Form eines Codex. Auf lose zugefügten Blättern wurden einige Bestimmungen, die auch in der Vorlage auf eigenen Blättern standen, notiert und im Text nahm man verschiedene Doppellesungen aus der Vorlage auf. Auf einigen anderen Blättern wurde eine Anzahl neuer Bestimmungen geschrieben, und diese Blätter wurden so wie die anderen zwischen den Blättern des Codex eingeschoben.

Am 23. November 1245 hat man Übereinstimmung mit dem Grafen und seinen Ratgebern über den Text des Stadtrechts und dessen Ausfertigung erreicht. Magister Daniel, *clericus* des Grafen, wurde mit der Redaktion der Urkunde, in der der eigentliche Rechtstext enthalten sein muss, beauftragt. Bei einer Nachprüfung kamen einige Fehler in der Zeugenreihe ans Licht, die Daniel verbesserte, und auch im sonstigen Text führte er noch einige Änderungen durch.

Als der Schreiber — wahrscheinlich war es derselbe Daniel — die Reinschrift etwa bis zur Hälfte angefertigt hatte, wurde ihm klar, dass das herangezogene grosse Pergamentblatt für den ganzen Text nicht ausreichen würde. Das einzige andere Schreibmaterial, das man zur Hand hatte, war ein viel kleineres Blatt, das aus einer Buchschreiberswerkstatt wegen einer Beschädigung entfernt worden war. Die einzig mögliche Lösung war es, den Text auf das Blatt, auf dem man zu schreiben angefangen hatte, und dieses zweite Blatt zu verteilen. Natürlich musste dann jeder dieser zwei Teile der Form nach eine vollständige Urkunde darstellen. Auf diese Weise wurde die Beurkundung fertiggestellt.

Die zwei Originale wurden nur für wenige Angelegenheiten meist offizieller Art angewandt. In der täglichen Praxis benutzte der Haarlemer Stadtmagistrat den Entwurf, den mit beigefügten Blättern versehenen Codex, der also das erste Privilegienbuch der Stadt bildete. 1246 und 1254 wurden den Bürgern von Delft bzw. Alkmaar Abschriften davon zur Redaktion ihrer Stadtrechturkunden vermittelt, und im 14. Jhdt. erhielt die gräfliche Verwaltung im Haag eine Kopie. Das älteste überlieferte Privilegienbuch sowie die niederländische Übersetzung, die seit dem 15. Jhdt. der meist benutzte Text des Haarlemer Stadtrechts war, sind ebenfalls auf den Entwurf basiert.

DELFT

Das Delfter Stadtrecht und die Urkunde, in der erfasst ist, sind aufgrund einer Initiative und durch die Bemühungen der Bürger von Delft zustande gekommen. Auch Delft muss zu jener Zeit schon eine Niederlassung mit gewissem städtischen Charakter gewesen sein. Die Delfter scheinen Ent-

lehnung von Haarlem der Entlehnung von einer näheren aber mächtigeren Stadt vorgezogen zu haben.

Die Bürger von Delft bekamen eine Kopie aus dem Haarlemer Privilegienbuch, dem mit losen Zusätzen versehenen Entwurf des Haarlemer Stadtrechts. Der Verfasser des Delfter Entwurfes übernahm das Corpus der ursprünglich 's Hertogenboser Artikel in unveränderter Anordnung. Die in seiner Vorlage vorgefundenen Zusätze ordnete er jedoch nach eigenem Gutdünken darin ein. Mehrere der doppelten Lesungen aus der Vorlage behielt er bei, andere neue fügte er hinzu. Anhand der mit dem Grafen geführten Verhandlungen passte er einige Bestimmungen den Delfter Umständen an und fügte er einige neue hinzu. Den Stil verbesserte er ziemlich eingreifend. Aller Wahrscheinlichkeit nach beschränkten die gräflichen Behörden sich bei der Anfertigung der Urkunde auf die Besiegung.

In Delft war die Rolle des Originals noch mehr untergeordnet als sich in Haarlem feststellen lässt. Im täglichen Betrieb von Verwaltung und Gerichtbarkeit bediente man sich nicht des Originals sondern des Entwurfes, der bis in das 15. Jhdt. als Privilegienbuch fungierte. Alle vorhandenen Abschriften des Delfter Stadtrechts basieren auf diesem Entwurfstext und auch die Übersetzung ins Niederländische, die seit dem 15. Jhdt. der am häufigsten zu Rate gezogene Text gewesen zu sein scheint, stützt sich darauf.

ALKMAAR

Auch die Stadtrechturkunde für Alkmaar ist aufgrund einer Initiative und durch die Bemühungen der Bürger jener Niederlassung, die schon ein gewisses städtisches Ansehen hatte, zustande gekommen. Wenn die Königskanzlei sich an der Anfertigung der Urkunde beteiligt hat — die Indizen dafür sind aber schwach — betraf dies nur die letzte Phase dieses Vorganges. Der König-Graf war seinerseits dadurch motiviert, die Stadtrechtverleihung zu fördern, da er für das militärische Vorgehen gegen die Westfriesen, in das er zu dieser Zeit verwickelt war, die Hilfe der Alkmaarer benötigte.

Als Modell für ihr Stadtrecht wählten die Alkmaarer das Recht von Haarlem. In mancher Hinsicht glich das Verfahren dem des Zustandekommens des Delfter Stadtrechts wenige Jahre zuvor. In der Kopie aus dem Haarlemer Privilegienbuch, die man bekam, liess man die Reihenfolge der Artikel von ursprünglich 's Hertogenboser Herkunft unverändert und fügte man die Haarlemer Zusätze in einer eigenen Anordnung ein. Keine Bestimmungen wurden weggelassen, es wurden auch keine neuen hinzugefügt. Die einzige inhaltliche Änderung betraf die dem Landesherrn zu leistenden Dienste, die mit Ausnahme von Wehrhilfe gegen die Friesen, zehn Jahre suspendiert wurden. Die Singularform ersetzte man durch den Pluralis maiestatis, aber nur soweit dies nicht zu Verwirrung Anlass geben würde; der König handelte ja als Landesherr. Der Vorlage

entnahm man nach eigenem Gutdünken entweder eine oder beide der zahlreichen Doppellesungen. Andere, neue Varianten fügte man hinzu. Mit dem fertiggestellten Entwurf fuhren die Alkmaarer nach Leiden, wo die Ausfertigung der Urkunde stattfand.

In Alkmaar sowie in Haarlem und Delft war dem Original der Stadtrechturkunde ein Schattendasein beschert. Vom Anfang an bediente man sich zur Verwaltung und Gerichtbarkeit vornehmlich des Entwurftextes, der auch hier als Privilegienbuch diente. Seit dem 15. Jhdt. wurden immer häufiger die anhand dieses Privilegienbuches angefertigten Übersetzungen benutzt.

SCHLUSSBEMERKUNGEN

Die Feststellung, dass von den Stadtrechturkunden für Haarlem, Delft und Alkmaar die Entwurftexte — sei es nur in Form von Abschriften — überliefert worden sind, ist in diplomatischer Hinblick wohl der wichtigste Erfolg unserer Untersuchung. Durch eine Analyse der Überlieferung und, in Verbindung damit, der Zusammensetzung und der Redaktion der drei obengenannten Stadtrechturkunden ist unsere Kenntnis des mittelalterlichen Urkundenentwurfes — einer verhältnismässig unbekanntem Textgattung — beachtlich vergrössert worden.

In den drei untersuchten Fällen haben die Bemühungen der Bürger sich als bestimmend für das Zustandekommen der Stadtrechturkunden erwiesen. In diesem Hinblick gibt es Gleichheit mit der Mutterstadt 's Hertogenbosch und mit den Städten in Seeland. Die Stadtrechtaufzeichnung und deren Beurkundung waren im nordwestniederländischen Raum, jedenfalls bis in die zweite Hälfte des 13. Jhts., vor allem eine Angelegenheit der betroffenen Bürgereien. Der Landesherr hatte nicht die Führung der Konstitutionalisierung des städtischen Lebens, sondern folgte einer autonom entstandenen Entwicklung.

Auch in Bezug auf die unterschiedlichen Rollen, die das Original bzw. die Entwurftexte zu leisten hatten, gibt es Parallelen mit Nachbarlandschaften, insbes. mit Seeland, dabei aber auch wichtige Unterschiede. In Seeland war die Aufzeichnung des städtischen Rechts das Ergebnis eines kontinuierlich wirkenden, lokalen Kodifikationsfortganges, der unabhängig von der landesherrlichen Beurkundung entstanden war und sich ebenfalls unabhängig davon weiterentwickelte. Die drei untersuchten holländischen Stadtrechte enthalten keine Bestandteile älterer lokaler Herkunft. Sie sind nur zwecks der gräflichen Beurkundung und nach dem Modell aus anderen Städten herangezogener Vorlagen redigiert worden, und von späteren Zusätzen gibt es nicht die geringste Spur. Für Haarlem, Delft und Alkmaar bedeuteten die Stadtrechturkunden den Anfang des Zeitalters des geschriebenen Rechts. Der kulturelle Unterschied zu Seeland, der sich hier manifestiert, wird dadurch, dass man bis ins 15. Jhdt. ausschliesslich lateinische Texte benutzte, unterstrichen. Der Einfluss der Aufzeichnung auf das Rechtsleben wird also kleiner gewesen sein als in Seeland,

wo die städtischen Rechtsaufzeichnungen von Anfang an in niederländischer Sprache verfasst worden sind.

Unsere Schlussfolgerung, dass Haarlem, Delft und Alkmaar am Vorabend ihrer Stadtrechtverleihung schon Niederlassungen städtischen Charakters gewesen sein müssen, stimmt mit denjenigen einiger neuerer, vornehmlich topographisch-historisch und archäologisch orientierter Untersuchungen überein.

Zum Schluss unserer Betrachtungen betonen wir die Bedeutung, die der Forschung der Textüberlieferung zuerkannt werden muss. Andere Überlieferungsformen als die Originale können erheblich wichtiger sein als gewöhnlich angenommen wird. Dies gilt für die Forschungspraxis ebenso wie für das holländisch-städtischen Leben des 13. Jhdts.

Lijst van verkort aangehaalde werken

Van den Bergh, *OHZ*

Oorkondenboek van Holland en Zeeland, uitg. van wege de Koninklijke Akademie van wetenschappen. Eerste afd., tot het einde van het Hollandsche huis, bew. door L.Ph.C. van den Bergh, 2 dln., Amsterdam en 's Gravenhage 1866 (1868)–1873.

Berkelbach van der Sprenkel, *Reg. bisschoppen Utrecht*

Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301–1340, verz. door J.W. Berkelbach van der Sprenkel, Utrecht 1937 (Werken uitg. door het Historisch genootschap (gevestigd te Utrecht), derde serie no 66).

Brandt, *Hollandse stadsrechten*

C.D.J. Brandt, *Bijdrage tot de kritiek van Hollandse stadsrechten der XIIIe eeuw*, Utrecht 1921 (Proefschrift Utrecht; Bijdragen van het Instituut voor middeleeuwse geschiedenis der Rijks-Universiteit te Utrecht VI-I).

Camps, *ONB*

Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, I, De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert), 2 stukken, bewerkt door H.P.H. Camps, 's-Gravenhage 1979 (Rijks geschiedkundige publicatiën).

Camps, 'Stadsrecht Den Bosch'

H.P.H. Camps, 'Twee teksten van het stadsrecht van Den Bosch', in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 21, 1953, p. 459–476.

Camps, 'Stadsrecht Haarlem'

H.P.H. Camps, 'Het stadsrecht van Haarlem, opnieuw bezien', in: *Miscellanea mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer*, Groningen 1967, p. 293–304.

Camps, *Stadsrechten Willem II*

H.P.H. Camps, *De stadsrechten van graaf Willem II van Holland en hun verhouding tot het recht van 's-Hertogenbosch*, Utrecht 1948 (Proefschrift Amsterdam).

Cordfunke, *Alkmaar van boerderij tot middeleeuwse stad*

E.H.P. Cordfunke, *Alkmaar van boerderij tot middeleeuwse stad*. Met bijdragen van A. Clason e.a., Alkmaar 1972 (Alkmaarse studiën 1).

Cordfunke, 'Alkmaar; nieuwe gegevens'

E.H.P. Cordfunke, 'Alkmaar in prehistorie en middeleeuwen: nieuwe

- gegevens', in: *Alkmaarse silhouetten. Uit de geschiedenis van Alkmaar en omgeving*, Zutphen 1982 (Alkmaarse historische reeks), p. 9–35.
- Cordfunke, *Alkmaar in prehistorie en middeleeuwen*
 E.H.P. Cordfunke, *Alkmaar in prehistorie en middeleeuwen. Tien jaar stadskernonderzoek*, Zutphen 1978.
- Corpus sigillorum Neerlandicorum*
Corpus sigillorum Neerlandicorum. De Nederlandsche zegels tot 1300 afgebeeld en beschreven in opdracht en onder toezicht van de Nederlandsche Koninklijke Akademie van wetenschappen te Amsterdam [door H. Brugmans en K. Heeringa], 2 dln., 3 bdn., 's-Gravenhage 1937–1940.
- De Fremery, *OHZ*
Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot het einde van het Hollandsche huis. Supplement bew. door J. de Fremery, 's-Gravenhage 1901.
- Despy en Zylbergeld, 'Jodoigne ou Genappe?'
 G. Despy en L. Zylbergeld, 'Jodoigne ou Genappe? Sur une charte de franchise d'Henri Ier de Brabant (1211)', in: *Annales de la Société d'archéologie, d'histoire et de folklore de Nivelles et du Brabant wallon* 20, 1968, p. 7–31.
- De Geer, 'Opkomst steden'
 B.J.L. de Geer, 'De opkomst der steden in Nederland tot het einde der 13e eeuw' in: *Nieuwe bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving*, nieuwe reeks 10, 1884, p. 1–48, 313–393.
- Gosses, *Welgeborenen en huislieden*
 I.H. Gosses, *Welgeborenen en huislieden. Onderzoekingen over standen en staat in het graafschap Holland*, Groningen, Den Haag 1926.
- Hägermann, *Urkundenwesen Wilhelms von Holland*
 D. Hägermann, *Studien zum Urkundenwesen Wilhelms von Holland. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Königsurkunde im 13. Jahrhundert*, Köln, Wien 1977 (Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wapenkunde, Beiheft 2).
- Henderikx, *Bedelordekloosters Hollland en Zeeland*
 P.A. Henderikx, *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland. Het ontstaan van bedelordekloosters voor ca. 1310 te Dordrecht, Middelburg, Zierikzee en Haarlem, alsmede enige aspecten van de plaats van deze kloosters in het stedelijk leven en daarbuiten gedurende de middeleeuwen*, Dordrecht 1977 (Hollandse studiën 10).
- Hermesdorf, 'Te hoofde gaan'
 B.H.D. Hermesdorf, 'Te hoofde gaan', in: *Verslagen en mededeelingen [van de] Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht* 11 1–3, 1954–1958, p. 17–50.
- Van der Heyden en Mulder, *Handvesten*
Handvesten, verz. door E.J.J. van der Heyden en W. Mulder, Nijmegen-Utrecht 1926 (Nijmeegsche studie-teksten 1).
- Hugenholtz, 'Bella dipl. Brandtiana'
 F.W.N. Hugenholtz, 'Bella diplomatica Brandtiana und kein Ende'.
 C.D.J. Brandt en de mediaevistiek', in: *Utrechtse historische cahiers uitg.*

- vanwege het Instituut voor geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht 1980–1, p. 1–20.
- Huizinga, 'Noodwendig vertoog'
 J. Huizinga, 'Noodwendig vertoog', in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 5e reeks 10, 1923, p. 1–14; herdrukt in: J. Huizinga, *Verzamelde werken*, II, Haarlem 1948, p. 22–34.
- Huizinga, 'Opkomst Haarlem'
 J. Huizinga, 'De opkomst van Haarlem', in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 4e reeks 4, 1905, p. 412–446 en 4e reeks 5, 1906, p. 16–175; herdrukt in: J. Huizinga, *Verzamelde werken*, I, Haarlem 1948, p. 203–364.
- Van de Kieft, 'Les comtes de Hollande et les villes'
 C. van de Kieft, 'Les comtes de Hollande et les villes de la principauté au XIIIe siècle' in: *Revue de l'Université de Bruxelles*, nouvelle série 22, 1970, p. 479–490. (Overdruk met eigen paginerings.)
- Van de Kieft, 'Stedelijke autonomie Holland'
 C. van de Kieft, 'De stedelijke autonomie in het graafschap Holland gedurende de middeleeuwen', in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 1, 1969, p. 98–104.
- Koch, *OHZ*, I
Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, door A.C.F. Koch, I, eind van de 7e eeuw tot 1222, 's-Gravenhage 1970.
- Koebner, 'Nordholländisches Städtewesen'
 R. Koebner, 'Zur ältesten Geschichte des nordholländischen Städtewesens', in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 18, 1925, p. 168–183.
- Korteweg, *Rechtsbronnen Woudrichem*
Rechtsbronnen van Woudrichem en het Land van Altena, uitg. door K.N. Korteweg, 2 stukken, Utrecht 1948 (Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, 3e reeks 14).
- Kruisheer, 'Anfertigung'
 J. [G.] Kruisheer, 'Kanzleianfertigung, Empfängeranfertigung und Anfertigung durch Dritte. Methodologische Anmerkungen anlässlich einiger neuerer Untersuchungen', in: *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 25, 1979, p. 256–300.
- Kruisheer, *OHZ*, II
Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, II, 1222 tot 1256, door J.G. Kruisheer, ter perse.
- Kruisheer, *OKGH*
 J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van Holland tot 1299*, 2 dln., 's-Gravenhage, Haarlem 1972 (Proefschrift Amsterdam; Hollandse studien 2).
- Kruisheer, 'Zeeuwse stadsrechtertoork.'
 J. [G.] Kruisheer, 'Het ontstaan van de oudste Zeeuwse stadsrechtertoorkonden', in: *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter*

gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1984, p. 275–304*.

Kruisheer, 'Registers Pieter van Leiden'

J.G. Kruisheer, 'De registers van Pieter van Leiden. Het papieren cartularium van de graven van Holland (1299) en het begin van de systematische registratie ter kanselarij (1316), in: *Nederlands archievenblad* 72, 1968, p. 27–110.

Lams, *Privilegieboek Kennemerlandt*

Het groot privilegie en hantvestboek van Kennemerlandt en Kennemer-gevolgh ---, 't samen gesteld door W.G. Lams, 't Amsterdam 1664.

Van Limburg Brouwer, *Boergoensche charters*

Boergoensche charters 1428–1482, verz. door P.A.S. van Limburg Brouwer. Derde afd. van het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland, uitg. van wege de Kon. Akademie van wetenschappen*, Amsterdam, 's Gravenhage 1869.

Martens, 'Textes d'histoire urbaine belge'

'Recueil de textes d'histoire urbaine belge des origines au milieu du XIIIe siècle', présenté par M. Martens, in: *Elenchus fontium historiae urbanae*, I, ed. C. van de Kieft, J.F. Niermeyer, Leiden 1967 (Acta collegii historiae urbanae Societatis historicorum internationalis), p. 279–404.

Meijers, bespreking van Camps, *Stadsrechten Willem II*

E.M. Meijers, bespreking van Camps, *Stadsrechten Willem II* [zie aldaar] in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 20, 1952, p. 235–244.

Meilink, 'Stadsrecht Haarlem'

P.A. Meilink, 'Het stadsrecht van Haarlem', in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 8e reeks 5, 1944, p. 183–216.

Niermeyer, *Delft en Delfland*

J.F. Niermeyer, *Delft en Delfland. Hun oorsprong en vroegste geschiedenis*, Leiden 1944 (In den houttuyn. Episoden uit de geschiedenis en het leven van het Nederlandsche volk 9).

Obreen, 'Teylingen en Brederode'

H.[G.A.] Obreen, 'Bijdragen tot de kennis der middeleeuwse geslachten van Holland en Zeeland. De heeren van Teylingen en Brederode', in: *Maandblad van het genealogisch-heraldiek genootschap 'De Nederlandsche leeuw'* 44, 1926, kol. 193–207, 234–243, 258–299, 353–361.

Oppermann, *Hollandsche stadsrechten*

O. Oppermann, *Opmerkingen over Hollandsche stadstrechten der XIIIe eeuw. Met een aanhangsel over de wording der legende van St. Jeroen*, Utrecht 1923 (Bijdragen van het Instituut voor middeleeuwse geschiedenis der Rijks-Universiteit te Utrecht 6–2).

Pols, *Westfriesche stadsrechten*

Westfriesche stadsrechten, uitg. door M.S. Pols, 2 dln., 's Gravenhage 1888, 1885 (Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, gevestigd te Utrecht, 1e reeks 7).

Raue, *Delft*

J.J. Raue, *De stad Delft: vorming en ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen. Interpretatie van 25 jaar binnenstadsonderzoek*. Delft 1982.

- Van Regteren Altena en Speet, 'Middeleeuws Haarlem'
 H.H. van Regteren Altena en B.M.J. Speet, 'Middeleeuws Haarlem. Een archeologische en stadsvergelijkende verkenning', in: *Bulletin KNOB* 81, 1982, p. 14–42.
- Van Riemsdijk, *Tresorie en kanselarij*
 Th. van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis*, 's-Gravenhage 1908.
- Smit, 'Relaties Holland-Brabant'
 H.J. Smit, 'De economische en politieke relaties tusschen Holland en Brabant en het Dortsche stapelrecht van 1299 tot 1335', in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 7e reeks 10, 1939, p. 51–72, 197–220.
- Soutendam, *Keuren Delft*
Keuren en ordonnantiën der stad Delft van den aanvang der XIVe eeuw tot het jaar 1536 ---, door J. Soutendam, Delft 1870.
- Speet, *Stedenatlas Haarlem*
 G. van Herwijnen e.a. (ed.), *Historische stedenatlas van Nederland*, afl. 1, *Haarlem*, 2e herz. dr., tekst B.J.M. Speet, kaarten Th. Rothfus, Delft 1982 (Acta collegii historiae urbanae Societatis historicorum internationalis).
- Telting, 'Verleening stadrechten'
 A. Telting, 'De verleening der stadrechten in Nederland (12e–13e eeuw) en hunne verbreiding', in: *Aanteekeningen van het verhandelde in de sectie voor letterkunde, wijsbegeerte en geschiedenis, ter gelegenheid van de algemeene vergadering van het Provinciaal Utrechtsch genootschap van kunsten en wetenschappen gehouden den 31en mei 1904*, Utrecht 1904, p. 4–22.
- Telting en Unger, 'Stadsrechten'
 A. Telting en W.S. Unger, 'De stadsrechten', [toelichting bij] P.J. Blok e.a. (red.), *Geschiedkundige atlas van Nederland*, VII, *De Bourgondische tijd*, tweede afl., 's-Gravenhage 1923.
- Temminck, 'Autonomie Haarlem'
 J.J. Temminck, 'De ontwikkeling van de autonomie van de stad Haarlem in de middeleeuwen', in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 1, 1969, p. 116–130.
- Tenhaeff, 'Oorkondenkritiek'
 N.B. Tenhaeff, 'Oorkondenkritiek en vaderlandsche geschiedenis', in: *Nederlandsch archievenblad* 30, 1922–23, p. 133–150; en 31, 1923–24, p. 79–97, 168–182.
- Van Uytven, 'Recht Leuven en 's-Hertogenbosch' (1982)
 R. van Uytven, 'Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis in het noorden van het hertogdom Brabant; het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch', in: *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant binnen de geschiedenis der Nederlanden*, Tilburg 1982 (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland 54), p. 5–63.

Van Uytven, 'Recht Leuven en 's-Hertogenbosch' (1983)

R. van Uytven, 'Het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch bij het begin van de dertiende eeuw', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 96, 1983, p. 28-36.

Wauters, *Libertés communales*

A. Wauters, *De l'origine et des premiers développements des libertés communales en Belgique, dans le nord de la France, etc. (Études sur les progrès de la civilisation, depuis le dixième jusqu'au treizième siècle). Preuves*, Bruxelles 1869.

Willems, *Jean de Klerk*

Les gestes des ducs de Brabant, par Jean de Klerk, d'Anvers, publ. par J.F. Willems, I, Bruxelles 1839.

Wortel, 'Hofvaart Alkmaar'

Th.P.H. Wortel, 'Waar ging Alkmaar ter hofvaart?', in: *Oud Alkmaar. Periodiek van de Historische vereniging Oud Alkmaar (1925)* 5, 1981, p. 375-376.

Wortel, 'Oudste stuk Alkmaarse stadsarchief'

Th.P.H. Wortel, 'Het oudste stuk in het Alkmaarse stadsarchief', in: *Alkmaars jaarboekje* 4, 1968, p. 66-68.

BIJLAGE I

Concordantietabel van de nummering van de corresponderende artikelen in de Brabantse stadsrechten en in de van het stadsrecht van 's Hertogenbos afgeleide dertiende-eeuwse Hollandse stadsrechten

In de hierna afgedrukte tabel staat links de Brabantse tak van de stadsrechtenfamilie inclusief Woudrichem, rechts de Hollandse. De volgorde van de artikelen in het stadsrecht van Haarlem vormt het uitgangspunt. De drie overgeleverde stadsrechten van 's Hertogenbos en de vijf dertiende-eeuwse Hollandse zijn alle integraal in de tabel verwerkt. Een verticale balk tussen de Brabantse en de Hollandse kolom geeft aan dat het stadsrecht van Haarlem de redactie van de corresponderende artikelen uit het Bosse voorbeeld hier door een nieuwe heeft vervangen. Van de andere Brabantse stadsrechten dan die van 's Hertogenbos zijn alleen die artikelen opgenomen die met een of meer van de Bosse en de Hollandse stadsrechten overeenkomst vertonen. Als criterium geldt hier tekstuele overeenkomst; artikelen met alleen inhoudelijke verwantschap zijn niet weergegeven. Is de tekstuele gelijkenis twijfelachtig, dan is het nummer van het artikel tussen haakjes geplaatst.

Voor een schema van de filiatie zie men hierna p. 94–95, bijlage V.

De tekst van een aantal van de corresponderende artikelen in een aantal van de Brabantse en Hollandse stadsrechten is door Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 102–148 (300–341) en door Van Uytven, 'Recht Leuven en 's-Hertogenbosch' (1982) p. 46–59, in kolommen naast elkaar weergegeven. Geen van die twee weergaven is volledig. Van Uytven kon beschikken over meer teksten dan Huizinga kende, maar laat enkele die deze benutte weer buiten beschouwing. Een diepergaand onderzoek naar de tekstuele samenhang met name van de Brabantse stadsrechten, die wij hier slechts met het oog op de herkomst van de Hollandse tak in de onderzoeken betrokken, is gewenst.

De in de tabel weergegeven nummering van de artikelen is die van de onderstaande edities:

Nieuw Genepië 1211: Despy en Zylbergeld, 'Jodoigne ou Genappe?', p. 27–29.

Zoutleeuw 1213: Martens, 'Textes d'histoire urbaine belge', nr. 52.

Dongelberg 1217: Martens, 'Textes d'histoire urbaine belge', nr. 54.

Incourt 1226: Martens, 'Textes d'histoire urbaine belge', nr. 59.

La Hulpe 1230: Willems, *Jean de Klerk*, cod. dipl. nr. 28.

's Hertogenbos [ca. 1231]: Camps, *ONB*, I-1, nr. 77.

- 's Hertogenbos 1284: Camps, *ONB*, I-1, nr. 399.
's Hertogenbos 1331: Van der Heyden en Mulder, *Handvesten*, p. 44–53.
Woudrichem 1356: Korteweg, *Rechtsbronnen Woudrichem*, II, nr. 109.
Haarlem 1245: Kruisheer, *OHZ*, II, nr. 672–673.
Delft 1246: Kruisheer, *OHZ*, II, nr. 680.
Alkmaar 1254: Kruisheer, *OHZ*, II, nr. 1009.
Medemblik 1289: Van den Bergh, *OHZ*, II, nr. 664.*
Beverwijk 1298: Van den Bergh, *OHZ*, II, nr. 1047.*

*Vooruitlopend op de editie in het nieuwe *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* hebben we de nummering met die in de moederkeur in overeenstemming gebracht.

Nieuw Genepië 1211	Zoutleeuw 1213	Dongel- berg 1217	Incourt 1226	La Hulpe 1230	's Hertog- bos [ca. 1231]	's Hertog- bos 1284	's Hertog- bos 1330	Woudrichem 1356	Haarlem 1245	Delft 1246	Alkmaar 1254	Medem- blik 1289	Beverwijk 1298
	1	1			1	1	1	1	1	1	1	1	1
	6				2								
	7				4	2	2	2	2	2	2	2	2
1	(10)		1		5	3	3	4	3	3	3	3	3
			1		6	4	39		4	4	4	4	4
			1		7	5			5	} 5	5	5	5
			1		8	6		6	6		6	6	6
2			7 I	20I	9	7			7-8	6	7-8	7-8	7-8
					10	8			9	7	9	9	9
					11	9		} 8	10	} 8	10	10	10
2				(19)	12	10	4		10		11	9	11
					13	11			12	9	12	12	12
					14	12			13	10	13	13	13
9			8 I		15	13		11	14	11	14	14	14
10-11					16	14		12	15	12	15	15	15
			16	18	17	15	5	13	16	13	16	16	16
3			18	16	18	16	6	14	17	14	17	17	17
5			4		19	17			18-19	15	18-19	18-19	18-19
6			5	17	20	18	7		20	16	20	20	20
					21	19	8		20 I-II	17 I-II	21	21	21
									21 III	17 III	31	31	31
									22	23	32	32	32
									23	24	33	33	33
									24	29	34	34	34
									25	37	60	60	60
									26	30	35	35	35
									27	31	36	36	36
7					22	20	} 9	15	28	18	22	22	22
			4		23	21			29	19	23	23	23

	Nieuw Genepië 1211	Zoutleeuw 1213	Dongel- berg 1217	Incourt 1226	La Hulpe 1230	's Hertog- genbos [ca. 1231]	's Hertog- genbos 1284	's Hertog- genbos 1330	Woudrichem 1356	Haarlem 1245	Delft 1246	Alkmaar 1254	Medem- blik 1289	Beverwijk 1298
						24	22	10	16	30	32	37	37	37
					12	25	23		17	31	20	24	24	24
						26	24			32	21	25	25	25
						27	25			33	22	26	26	26
						28	26	11	18	34	25	27	27	27
				12 II		29	27	12	19	35	26	28	28	28
4						30	28		20	36	27	29	29	29
						31	29		38, 37	37	28	30	30	30
							30			38	33	38	38	38
19				2 V		32	31	13	39	39	34	39	39	39
						33	} 32	14	} 40-41	}	}	}	}	}
18			15	(28)	34									
17						35				40	35	40	40	40
17						36	33	15	42	41	36	59	59	59
						37	34	16	43					
						38								
14						39	35	17		42	38	41	41	41
						40	36							
						41	37	18		43	39	42	42	42
						42	38		45	44	40	43	43	43
	5					3	39	19	46	45	41	44	44	44
							40	20		46	42	45	45	45
							41	21	47	47	43	46	46	46
							42	25 I	51 I	48	44	47	47	47
							43		48	49	45	48	48	48
							44			50	46	49	49	49
							45			51	47	50	50	50
							46	22	50	52	48	51	51	51
							47	23	49	53	49	52	52	52
							60	32	53	54		58	58	58
						48								
	1					49		} 24						

Nieuw Genepië 1211	Zoutleeuw 1213	Dongel- berg 1217	Incourt 1226	La Hulpe 1230	's Herto- genbos [ca. 1231]	's Herto- genbos 1284	's Herto- genbos 1330	Woudrichem 1356	Haarlem 1245	Delft 1246	Alkmaar 1254	Medem- blik 1289	Beverwijk 1298
						50	25 II	51 II	55	50	53	53	53
						51	26		56	51	54	54	54
						52	27		57	52	55	55	55
						53			58	53	56	56	56
						54	28						
						55							
						56	29		59	(4)	57	57	57
									60		63	63	63
									61	61	64	64	64
									62		65	65	65
									63		66	66	66
									64		67	67	67
									65		62	62	62
									66	} 56, 60	69	69	69
									67		70	70	70
						57	30		68	57	68	68	68
									69	54	61	61	61
										55			
										58			
										59			
						58	} 31			62			
						59							
							33						
							34	3					
							35						
							36	44					
							37						
							38						
							40						
							41						
												71	71

BIJLAGE II

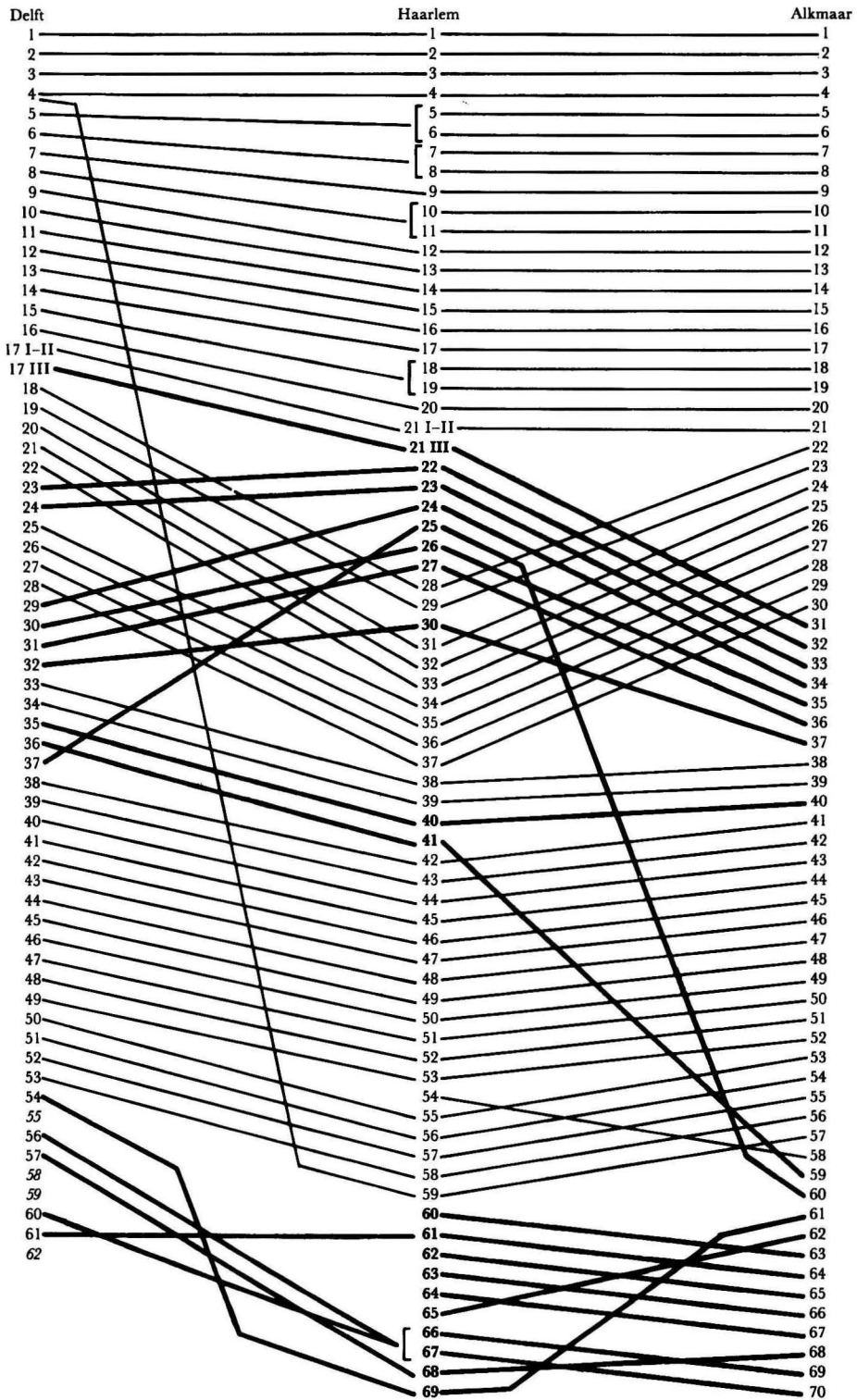
Vergelijkende tabel van de volgorde van de artikelen in de stadsrechten van Haarlem, Delft en Alkmaar

In *mager gedrukte cijfers* zijn aangegeven de artikelen die het stadsrecht van Haarlem (middelste kolom) aan het stadsrecht van 's Hertogenbos ontleende. De lijnen van deze artikelen naar de corresponderende artikelen in de dochterrechten van Delft en Alkmaar (linker, respectievelijk rechter kolom) zijn eveneens *mager*.

In **vette cijfers** zijn aangegeven de artikelen die het stadsrecht van Haarlem toevoegde aan de bestanddelen van Bosse herkomst. De lijnen van deze toegevoegde artikelen naar de corresponderende Delftse en Alkmaarse artikelen zijn eveneens **vet**.

In *cursieve cijfers* zijn de artikelen aangegeven die het stadsrecht van Delft toevoegde aan hetgeen het aan het Haarlemse moederrecht ontleende.

BIJLAGE III

De groepering van de losse toevoegingen in het ontwerp van het stadsrecht van Haarlem en van de daarmee corresponderende artikelen in de stadsrechten van Delft en Alkmaar

Zie hiervóór, p. 27–28.

	<i>Haarlem</i>	<i>Delft</i>	<i>Alkmaar</i>	
groep 1	{	21 III	17 III	31
		22	23	32
		23	23	33
		24	29	34
groep 2	25	37	60	
groep 3	{	26	30	35
		27	31	36
groep 4	30	32	37	
groep 5	{	40	35	40
		41	36	59
groep 6	54	—	58	
groep 7	59	4	57	
groep 8	{	60	—	63
		61	61	64
		62	—	65
		63	—	66
		64	—	67
		65	—	62
groep 9	{	66	56	69
		67	60	70
groep 10	68	57	68	
groep 11	69	54	61	

BIJLAGE IV

Begin en slot van de Haarlemse stadsrechttoorkonden (versies-BB en -AA van het ontwerp; eerste en tweede origineel; middelnederlandse vertaling)

De hierna afgedrukte tekstfragmenten zijn gebaseerd op resp. de afschriften (BB, AA) en de editie in het nieuwe *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* (originelen en vertaling). Iedere annotatie is achterwege gelaten, evenals in de middelnederlandse tekst de cursivering van de oplossingen van de afkortingen.

Nr. 672–673 BB

In nomine sancte et individue Trinitatis. Amen.

Que geruntur cum tempore cum tempore ne labantur, scripturarum memoria ac ydoneorum virorum solent testimonio perhennari.

Notum igitur sit tam presentibus quam posteris quod ego Wilhelmus comes Hollandie ob dilectionem opidi de Harlem, petitioni incolarum eiusdem opidi condescendens,

(volgen artt. 1–69).

Ut autem libertas in presenti scripto contenta a me Wilhelmo comite Hollandie voluntarie et de consilio hominum meorum nobilium et fidelium burgensibus de Harlem concessa in perpetuum duret et habeat robur et a nullo in perpetuum in irritum revocari valeat, presentem cartam dic-

Nr. 672–673 AA

In nomine sancte et individue Trinitatis. Amen.

Que geruntur in tempore cum tempore ne labuntur, scripturarum memoria ac ydoneorum virorum testimonio solent perhennari.

Notum sit igitur tam presentibus quam posteris quod ego Willelmus comes Hollandie ob dilectionem libertatis opidi de Haerlaem petitioni incolarum eiusdem condescendens,

(volgen artt. 1–69).

Ut autem hec libertas in presenti carta contenta a me Wilhelmo comite Hollandie voluntarie et de consilio hominum meorum nobilium et fidelium opidanis tradita et concessa in perpetuum duret et robur habeat et a nullo in perpetuum in irritum revocari valeat, presens scriptum porrexi

Nr. 672 A

In nomine sancte et individue Trinitatis. Amen.

Que geruntur in tempore cum tempore ne labantur, scripturarum memoria ac ydoneorum virorum testimonio solent perhennari.

Notum igitur sit tam presentibus quam posteris quod ego Wilhelmus comes Hollandie ob dilectionem libertatis opidi de Harlem petitioni incolarum eiusdem oppidi condescendens,

(volgen artt. 1–54).

Ut autem talis libertas in presenti carta contenta a me Wilhelmo comite Hollandie voluntarie et de consilio hominum meorum nobilium et fidelium oppidanis de Harlem concessa in perpetuum duret et robur habeat et a nullo in perpetuum in irritum revocari valeat, presens scriptum porrexi

Nr. 673 A

Ego Wilhelmus comes Hollandie notum fieri cupio tam presentibus quam futuris presentem paginam inspecturis quod oppidanis in Harlem talem contuli libertatem, videlicet:

(volgen artt. 55–69).

Ut autem libertas in presenti scripto contenta a me Wilhelmo comite Hollandie voluntarie et de consilio hominum meorum nobilium et fidelium burgensibus de Harlem tradita robur firmitatis in perpetuum optineat et a nullo in irritum revocari valeat, presentem cartam iamdictis bur-

Nr. 672–673 VV

Inden name der heylicher ende onuersceydenre Driuoudicheit. Amen.

Die welke dinghe ghedaen worden indertijt, op dat si niet en gliden mit der tijt, mit gehochnisse der scriften ende mit ghetughenisse doghender manne plegen si ewich worden ghemaket.

Hier om so si cond den iegenwoordighen luden ende den nacomenden luden dat ic Willam graue uan Hollant om die liefte der stede uan Hrlem heb mi uernedert ter inwoeninghers bede der seluer prte uan Haerlem,

(volgen artt. 1–69).

Ende op dat die vriheit die in deser iegenwoordiger letter staet, uan mi Willam graue uan Hollant willichlijc ende bi rade mijnre edelre lude ende ghetrouwer den burghers van Haerlem gegeuen, ewelijc durende haer macht behoude ende uan niement te uerghheefs weder mach geroepen worden,

tis burgensibus sigilli mei munimine porrexi roboratam.

Testes sunt:
dominus Lubbertus abbas de Egmondia,
dominus Nycolaus Persijn,
dominus Thedericus de Teilinghe,
dominus Thidericus borchgraue,
magister Daniel,
Symon de Harlem.

Anno Domini M° CC XLV,
in die sancti Clementis.

memoratis opidanis de Haerlaem sigilli mei munimine roboratam.

Testes autem hii sunt:
dominus Lubbertus abbas de Egmondia,
dominus Nicholaus Persiin,
dominus Theodoricus castellanus de Leyden,
magister Daniel,
Th. de Teylinghe,
Symon de Haerlaem,
Walterus de Egmondia,
Hugho de Craling.

Datum apud Haerlaem anno Domini M° CC quadragesimo quinto, in die sancti Clementis pape et martiris.

xi memoratis oppidanis de Harlem sigilli mei munimine roboratum.

Testes autem hii sunt:
dominus Lubbertus abbas de Ekmunda,
dominus Nicolaus Persin,
dominus Th. castellanus de Leithen,
magister Daniel,
Th. de Teilig,
Symon de Harlem,
Walterus de Ekmunt,
Hugo de Cralig.

Datum apud Harlem anno Domini M° C°C° quadragesimo quinto, in die sancti Clementis pape et martiris.

gensibus de Harlem porrexi sigilli mei munimine roboratam.

Testes autem hii sunt:
dominus Lubbertus abbas Ekmundensis,
dominus Theodericus castellanus de Leithen,
magister Daniel,
Theodericus de Theylig,
Symon de Harlem,
Walterus de Ekmunt,
Hvgo de Cralig.

Datum apud Harlem anno Domini millesimo ducentesimo quadragesimo quinto, in die sancti Clementis pape et martiris. Feliciter. Amen.

so heb ic dese iegenwoordige letter den uorseiden burghers ghegeuen mitter bewaringhe mijns segels.

Tvghe sijn:
heer Lubbrecht abt uan Egmonde,
heer Lyclaes Persijn,
heer Dirc borchgraue uan Leyden,
heer Dirc uan Teylinge,
meester Daniel,
Symon uan Harlem.

Int iaer ons Heren M° CC° XLV, op sinte Clements dach.

Stamboom van de Hollandse tak (dertiende eeuw) van de Leuven-Bosse stadsrechtenfamilie

Van de stadsrechten van Haarlem, Delft en Alkmaar is telkens ook de relatie tussen de verschillende overleveringsvormen in het schema verwerkt.

Verantwoording (chronologische opsomming)

- 's Hertogenbos [ca. 1195] Druk: Camps, *ONB*, I-1, nr. 77, ad [ca. 1185], laatmiddeleeuwse vertaling van een in 1231 of kort voordien opgetekende weergave. Over de datering: Van Uytven, 'Recht Leuven en 's-Hertogenbosch' (1982), p. 17–26.
- 's Hertogenbos [1231–1245] Nieuwe, uitgebreide uitvaardiging van 's Hertogenbos [ca. 1195]. Niet overgeleverd, maar bestaan aangetoond door Camps, 'Stadsrecht Den Bosch', p. 462–463. Oorkondetekst; zie hiervóór, p. 26 en noot 45 aldaar. Optekening met varianten in stadsboek; zie Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 68–71, en hiervóór, p. 19–20 en p. 21, noot 27.
- Haarlem 1245 Druk: Kruisheer, *OHZ*, II, nr. 672–673 (1245 nov. 23). Ontleend aan 's Hertogenbos, zie Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 86–101 (287–299); met name aan 's Hertogenbos [1231–1245], zie Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 53–62; Camps, 'Stadsrecht Den Bosch', p. 459–463; hiervóór, p. 9–10. — Over de onderlinge relatie van de verschillende overleveringsvormen, zie hiervóór, p. 15–24.
- Delft 1246 Druk: Kruisheer, *OHZ*, II, nr. 680 (1246 apr. 15). Ontleend aan Haarlem 1245, zie De Geer, 'Opkomst steden', p. 39–45; Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 44–45, 83–86, 99 (253–254, 285–286, 297–298); hiervóór, p. 10–12. — Over de onderlinge relatie van de verschillende overleveringsvormen, zie hiervóór, p. 31–35.
- Alkmaar 1254 Druk: Kruisheer, *OHZ*, II, nr. 1009 (1254 juni 11). Ontleend aan Haarlem 1245, zie De Geer, 'Opkomst steden', p. 39–45; Pols, *Westfriesche stadsrechten*, I, p. xvi; Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 44, 83–86 (253–254, 285–286); hiervóór, p. 10–12. — Over de onderlinge relatie van de verschillende overleveringsvormen, zie hiervóór, p. 39–42.
- 's Hertogenbos 1284 Druk: Camps, *ONB*, I-1, nr. 399 (1284 jan. 31). Nieuwe, uitgebreide uitvaardiging van 's Hertogenbos [1231–1245], zie Camps, 'Stadsrecht Den Bosch', p. 462–463.
- Medemblik 1289 Druk: Van den Bergh, *OHZ*, II, nr. 664, en Pols, *Westfriesche stadsrechten*, I, nr. 1 (1289 mrt. 25). Ontleend aan Alkmaar 1254, zie Pols, *a.w.*, I, p. xvi; Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 84 (285–286).
- Beverwijk 1298 Druk: Van den Bergh, *OHZ*, II, nr. 1047 (1298 nov. 11). Anders dan De Geer, 'Opkomst steden', p. 318, en Telling en Unger, 'Stadsrechten', p. 106, 111 stellen, ontleend aan Medemblik 1289 blijktens samenstelling (zie hiervóór, p. 83–87, bijlage I) en redactie.
- Woudrichem [1284–1330] Niet overgeleverd, maar bestaan terecht vermoed door Meijers, bespreking van Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 243. Ontleend aan 's Hertogenbos 1284, vgl. Korteweg, *Rechtsbronnen Woudrichem*, II, ongepagineerde 'Aanvulling op de inleiding'.

's Hertogenbos 1330 Druk: Van der Heyden en Mulder, *Handvesten*, p. 44–51 (1330 jan. 11). Nieuwe, uitgebreide uitvaardiging van 's Hertogenbos 1284, zie Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 53.

Woudrichem 1356 Druk: Korteweg, *Rechtsbronnen Woudrichem*, II, nr. 109 (1356 sept. 17). Nieuwe (uitgebreide?) uitvaardiging van Woudrichem [1284–1330], zie Meijers, bespreking van Camps, *Stadsrechten Willem II*, p. 243.

Westfrieze en Waterlandse steden en gemeenten 14e–15e eeuw Zie voor opgaven en drukken alsook de ontlening aan Alkmaar 1254 dan wel aan van Alkmaar 1254 afgeleide teksten: Pols, *Westfriesche stadsrechten*, I, p. xvi–xx; Huizinga, 'Opkomst Haarlem', p. 85–86 (285–286).

